

A folyóiratkrízisről

A szakfolyóiratok kiadási modelljének változásairól és áremelkedési tendenciáiról könyvtáros szemmel

1. rész

SIPOS Anna Magdolna

1. Bevezetés

Az utóbbi évtizedekben a tudományos közbeszédben mind gyakrabban kerülnek elő a szakfolyóiratok. Igaz, a formális és informális diskurzusokban megjelenő folyóiratos témákat elsősorban a publikálási kényszerek, valamint a kutatással foglalkozók szakmai és tudományos presztízsét, előmenetelét direkt módon meghatározó, a folyóiratok minősítésével, továbbá a minősített folyóiratok szerzői gárdájába történő bekerülés lehetőségei uralják, ám ezek mellett többször is szóba kerül a folyóirat-kiadás korábbi mechanizmusainak, hagyományos kereteinek teljes körű átalakulása. S hogy milyen nagymértékű és forradalmi jellegű ez a változás, azt mi sem igazolja hitelesebben, mint az, hogy az angol és a német szakirodalomban már egyenesen folyóiratkrízisről beszélnek, sőt mindkét nyelv Wikipédiája tíz éve önálló szócikket szentel e jelenségnek. A folyóiratválság kialakulása rendkívül összetett folyamat eredménye, amelyben a kommunikációs csatornák mélyreható átalakulásán túl meghatározó szerepet játszanak a tudomány és a hozzá kapcsolódó műhelyek, teamek, tudósok működését, hatékonyságát egyre inkább globális szinten mérő és értékelő folyamatok, a már említett publikációs kényszerek, a folyóiratok minősítésének változásai, a nyílt hozzáférés, valamint az elektronikus folyóiratok megjelenése, térhódítása, a kiadványpiacot determináló kiadói monopóliumok és az ebből következő agresszív piaci maga-

tartás, a tudományos kiadványpiacon fontos szerepet játszó könyvtárak anyagi lehetőségeinek elmaradása az évről évre nagymértékben emelkedő áráktól. Nem célunk a folyóiratkrízis kialakulásának valamennyi komponensét felsorolni, hiszen az olyan sok tényezőt foglal magában, amelyet egyetlen tanulmányban aligha lehetne számba venni, és nem is ilyen céllal ragadtunk tollat. Az előzőekben felsorolt összetevők csupán kiragadott példák. Reményeink szerint a legszignifikánsabb jellemzőket soroltuk fel, és ezek közül írásunk keretében a folyóirat-kiadás és -piac tendenciáinak, árainak alakulásával foglalkozunk. Ezeket a tendenciákat – a hazai könyvtári statisztikák alapján – összevetjük a könyvtárak állománygyarapítási lehetőségeivel, és ezzel megpróbálunk választ adni arra a kérdésre is, hogy az utóbbi évtizedekben valóban a folyóiratok szegényei-e a könyvtárak, vagy túlzás ezt állítani.

2. A folyóiratválságról tágabb kontextusban

Mielőtt fő mondandónkba kezdenénk, röviden tágabb kontextusba kell helyezni a jelenséget, és ismertetnünk kell a folyóiratválsággal kapcsolatosan kialakult véleményünket, meglátásainkat. Nézetünk szerint a *kiváltó okok* többféle forrásból erednek. Mindenekelőtt abból, hogy a szakmai, tudományos folyóiratokhoz mint termékekhez, összetett jelentéstartalmukhoz, funkcióikhoz sokféle sajátos értelmezés, sokféle szakma kapcsolódik, és tegyük hozzá azt is, hogy azok igen eltérő módon tekintenek a periodikákra, más és más motivációk, érdekek és értékek szerint viszonyulnak hozzájuk. Ezek közül három olyan szerepkört szeretnénk kiemelni, amelyekben feltétlenül meghatározók a tudományos folyóiratok, és amelyek determináns tényezőként hatnak a folyóiratok kérdéskörére. Ezek a tudományos intézményekben tömörülő *kutatók* csoportjai, továbbá a folyóiratokat előállító és terjesztő *vállalkozások*, végül pedig a periodikákat gyűjtő, azok tartalmát feldolgozó, megőrző és rendelkezésre bocsátó intézmények, vagyis a *könyvtárak*. Ezt a korábban bevett struktúrát az elmúlt évtizedekben kialakult e-tartalomszolgáltatás némileg módosította: a második és a harmadik szereplő, vagyis a folyóiratokat, illetve az azokra épülő szolgáltatásokat előállító vállalkozások és a könyvtárak hagyományos munkamegosztásában átfedések alakultak ki. Hasonló jelenségek tapasztalhatók a tudományos közélet, valamint az általuk létrehozott, a tudás bázisa feletti rendelkezésben, továbbá azok birtoklásában is. Ám nem csupán átfedésekről

van szó, hanem a tudást, a tudományos eredményeket közzétevő és megőrző, birtokló szereplők csaknem teljes átstrukturálódásáról, kicserélődéséről is. A közelmúltban napvilágra került és a különböző hatalmi kérdéseket taglaló *Magyar Tudomány* 2016. évi 6. számában jelent meg *Monok István* feltétlenül figyelemre méltó írása, amelyben a szerző – sajátos aspektusból közelítve – már egyenesen hatalmi kérdésként tárgyalja a tudományos információkat tartalmazó kiadványpiaci átalakulást.¹ „*A kérdés nem pusztán kommunikációtechnikai, hiszen bármennyire is tágultak az információ megszerzésének, eljuttatásának a lehetőségei, úgy tűnik, többféle érdek fűződik ahhoz, hogy ezeket a csatornákat ellenőrzésük alatt tartsák, illetve a tudományos információt (és az azt leíró metaadatokat) birtokolják. Aki ilyen érdekek mentén eredményeket ér el, annak a jövő hatalmasai között helye lesz. ... Eredményeket azonban csak akkor tud elérni, ha a tudományos információt előállítók körében szövetségeseket talál, vagyis a tudományos világ belső hatalmi harcaiban szövetséget ajánl egyes szereplőknek, privilegizálttá téve vagy akként megőrizve egyes csoportokat. Tényként szögezhetjük le, hogy 2015-ben a világ tudományos információ-tömegét jellemzően nem a tudományos intézmények és nem a tudomány művelőinek kommunikációs csatornáin juttatják el egymáshoz a szereplők, hanem piaca van ezeknek az információknak (vállalkozók juttatják el saját csatornáikon). Ennek a piacnak a monopóliumai öt-hat nagyobb kiadói – pontosabban csupán pénzügyi befektetői – csoport kezében vannak, és ugyanezek a csoportok alapjaiban befolyásolják a tudományértékelés szempontrendszerét, az egyes kiadványok nemzetközi súlyát, és ezen keresztül a kiadványokat tartalommal megtöltő intézmények és személyek tudományos sorrendjét (ranking) is.*”²

2.1. A folyóiratválság és a tudományos közélet

Először arra teszünk kísérletet, hogy definiáljuk, mit jelent a kutatók és a tudományos közélet számára a folyóirat. A csoport elsődlegesen a formális tudományos kommunikáció egyik meghatározó eszközének, közvetítő csatornájának tartja az időszaki kiadványokat. A „*without publication, science is dead*”³ (publikálás nélkül a tudomány halott) szlogenje mögött a tudomány működési mechanizmusának tradicionális rendje húzódik meg, mely szerint minden új tudományos eredményt a szakmai közeg kritikája, tesztelése, ellenőrzése hitelesít. Ennek a folyamatnak

évszázadok óta legfontosabb kommunikációs fórumát jelentik a tudományos folyóiratok. A tudósok folyóiratokhoz való viszonyulását kétféle meghatározó szempont definiálja. Egyrészt a kutatók olyan, a szakmai presztízst, előmenetelüket, boldogulásukat nagymértékben meghatározó fórumokként kezelik azokat, amelyek publikációs lehetőséget is biztosítanak számukra, másrészt pedig ezek révén hozzájuthatnak a kutatásaikhoz feltétlenül szükséges friss információkhoz, amelyek nélkül munkájukat, kutatásaikat nem tudják folytatni. Ezt az egyáltalán nem egyszerű képletet tovább árnyalja, ha tetszik, bonyolítja, hogy a kutatással foglalkozók gyakran maguk is tevékeny részesei a folyóiratok megjelenítésének. Gondolunk itt elsősorban azokra az esetekre, amikor egy-egy tudományos team (csoport), közösség maga is megjelentet folyóiratokat, továbbá azokra, amikor a kutatók résztvevői, vezetői a szaklapok szerkesztőseinek. A tudományos közélet szereplői alanyi jogon járó juttatásként kezelik a szakmai folyóiratokhoz, illetve az azokban megjelent, számukra releváns publikációkhoz, információkhoz való hozzájutást. Igényeikkel természetesen egyet kell értenünk. A kiadványokhoz történő hozzájutás árának kérdéseiről szóló diskurzusokat többnyire elutasítják, azok volumenével, összetevőivel általában csupán akkor szembesülnek, amikor maguk is folyóirat-kiadásra vállalkoznak.⁴ „*A kutatói közösség gyakran úgy tekint a tudományos eredményekre, mint ingyenes termékre, csereajándékra. A szellemi tulajdon, amely lényeges eleme a kutatási folyamatnak, és a tudományos megismerés fontos eredménye, egyre inkább a kereskedelmi kiadók ellenőrzése alá kerül. Az ebből adódó piaci anomáliát azonban a tudás előállítói nem tapasztalják közvetlenül, mert elvárják intézményeiktől a számukra szükséges publikációk beszerzését és rendelkezésre bocsátását. Így az egyetemek és főiskolák, amelyek már jelentős összegeket fordítottak a kutatás személyi és anyagi kiadásainak fedezésére, horribilis pénzeket kényszerülnek ismét fizetni a kutatási eredmények kiadásának és terjesztésének funkcióját kezükbe kaparintó kereskedelmi kiadóknak.*”⁵

A tudományos közélet viszonyulását a folyóiratokhoz nem csupán a fogyasztás, a publikációk révén történő tudásfejlesztés oldaláról kell vizsgálnunk, hanem a tudományos publikációk termelése, megjelentetési lehetősége szempontjából is. Ennek motivációit abban a Merton-féle paradoxonban kell keresnünk, amely szerint „*a felfedezés és a tudományos alkotás termékeinek legprivátabb tulajdonjogát a legnyilvánosabb közreadás biztosítja.*”⁶ Másként fogalmazva: a tudományos alkotás produktumait előállítók számára az jelenti a legbiztosabb védelmet, ha közleményeik a lehetséges legnagyobb nyilvánosságot kapják, a lehető legtöbb helyen és legszélesebb körben ismertté válnak. A kutatókra, valamint a kutatójelöltekre az utóbbi évtizedekben hatalmas és mind erősebb nyomás nehezedik a publikációk mennyiségének és minőségének emelése érdekében. Ennek mára már könyvtárnyi szakirodalma, sokféle terminus technicus van, magyar nyelven leggyakrabban a publikációs kényszer kifejezést használjuk, de világszerte meghonosodott már az angol nyelvű kifejezés (*Publish or Perish!*) is. A megjelentetésre szánt közleményözönt részben az egyéni ambíciók fűtik, részben pedig a tudósok teljesítményeire is ható külső kényszerek okozzák. Az utóbbiak közül most csupán a legfontosabbakat emeljük ki. A nemzetközi szinten történő, a kvantálhatóságra alapozott személyi és intézményi minősítések, valamint a hozzájuk kapcsolódó anyagi és szakmai egzisztenciális, illetve presztízis kérdések, az egyetemi rangsorolásokhoz, a kutatásokhoz ma már szorosan hozzátartozó egyéni és csoportos pályázatok. Mindezek együttesen meglódították a publikációk számát, amely azonban több nemkívánatos jelenséget is magával hozott. Ilyenek például az egy publikációra eső szerzők számának növekedése, a szerzői státusz és tekintély inflálódása, a publikációk tartalmának felhígulása, a lektorálás felszínessé, felületessé válása, a publikációk tartalmi hibái, hiányosságai, a hanyagul kezelt hivatkozások, a plagizálás, a hivatkozásokkal történő manipulációk, a folyóiratok minősítésének mesterséges úton való feljavítására irányuló machinációk, a csalások (mint például a parazita folyóiratok megjelenése), és a sort az ezekkel a kérdésekkel foglalkozók saját tapasztalataik alapján bizonyára tovább is tudnák bővíteni. A hibák, a hiányosságok, a manipulációk, a machinációk jelentősebb része nem válik ismertté a nyilvánosság előtt, ám egy részük skandalumként jelenik meg, ritkább esetben pedig büntetőeljárások is indulnak, bár ezek többsége a plágiumokra vonatkozik. A tudományos skandalumok között a Springer és az IEEE (Institute of Electrical and Electronics Engineers) 2014. évi esetét említjük, amikor mintegy 120 közlemény visszavonására kényszerültek, mert bebizonyosodott, hogy „*tartalmuk SCIgen szoftverrel generált halandzsza*”⁷. „*A Nobel-díjas Peter Higgs professzor [a The Guardian-ben, 2013-ban megjelent nyilatkozata] szerint futószalagon gyártják a cikkeket; szerinte ez már akadályozza a kutatást, és túlzott fontosságot*

nosabb közreadás biztosítja.”⁶ Másként fogalmazva: a tudományos alkotás produktumait előállítók számára az jelenti a legbiztosabb védelmet, ha közleményeik a lehetséges legnagyobb nyilvánosságot kapják, a lehető legtöbb helyen és legszélesebb körben ismertté válnak. A kutatókra, valamint a kutatójelöltekre az utóbbi évtizedekben hatalmas és mind erősebb nyomás nehezedik a publikációk mennyiségének és minőségének emelése érdekében. Ennek mára már könyvtárnyi szakirodalma, sokféle terminus technicus van, magyar nyelven leggyakrabban a publikációs kényszer kifejezést használjuk, de világszerte meghonosodott már az angol nyelvű kifejezés (*Publish or Perish!*) is. A megjelentetésre szánt közleményözönt részben az egyéni ambíciók fűtik, részben pedig a tudósok teljesítményeire is ható külső kényszerek okozzák. Az utóbbiak közül most csupán a legfontosabbakat emeljük ki. A nemzetközi szinten történő, a kvantálhatóságra alapozott személyi és intézményi minősítések, valamint a hozzájuk kapcsolódó anyagi és szakmai egzisztenciális, illetve presztízis kérdések, az egyetemi rangsorolásokhoz, a kutatásokhoz ma már szorosan hozzátartozó egyéni és csoportos pályázatok. Mindezek együttesen meglódították a publikációk számát, amely azonban több nemkívánatos jelenséget is magával hozott. Ilyenek például az egy publikációra eső szerzők számának növekedése, a szerzői státusz és tekintély inflálódása, a publikációk tartalmának felhígulása, a lektorálás felszínessé, felületessé válása, a publikációk tartalmi hibái, hiányosságai, a hanyagul kezelt hivatkozások, a plagizálás, a hivatkozásokkal történő manipulációk, a folyóiratok minősítésének mesterséges úton való feljavítására irányuló machinációk, a csalások (mint például a parazita folyóiratok megjelenése), és a sort az ezekkel a kérdésekkel foglalkozók saját tapasztalataik alapján bizonyára tovább is tudnák bővíteni. A hibák, a hiányosságok, a manipulációk, a machinációk jelentősebb része nem válik ismertté a nyilvánosság előtt, ám egy részük skandalumként jelenik meg, ritkább esetben pedig büntetőeljárások is indulnak, bár ezek többsége a plágiumokra vonatkozik. A tudományos skandalumok között a Springer és az IEEE (Institute of Electrical and Electronics Engineers) 2014. évi esetét említjük, amikor mintegy 120 közlemény visszavonására kényszerültek, mert bebizonyosodott, hogy „*tartalmuk SCIgen szoftverrel generált halandzsza*”⁷. „*A Nobel-díjas Peter Higgs professzor [a The Guardian-ben, 2013-ban megjelent nyilatkozata] szerint futószalagon gyártják a cikkeket; szerinte ez már akadályozza a kutatást, és túlzott fontosságot*

*tulajdonítanak neki. »Manapság meg sem kapnám az akadémiai állást – nyilatkozta.«*⁷⁸ Ezekre a körülményekre és nyilvánvalóan az egyéni ambíciók, kutatói kvalitások szubjektív elemeire vezethető vissza, hogy mára már elmondható: a folyóiratokban megjelenő publikációk egy részét nem a tudományos kutatás eredményeinek közlési igénye generálja, hanem a sok tőről fakadó publikációs kényszer, valamint a tudományos tevékenységet átható, gyakran elvtelen és túlhajtott versenyszellem. Ezek a tényezők jelentősen átírták a hagyományos publikációs tevékenység értékrendjét, és egyben a közlemények számának olyan mértékű növekedését hozták, ami már nem csupán a releváns tanulmányok kiszűrését, esetleg azok megismerését teszi lehetővé, hanem a kutatási témákhoz kapcsolódó szakfolyóiratok számbavételét is. Ennek igazolására álljanak itt a témában feltehetőleg a leghitelesebb adatokat közlő nemzetközi szervezet, az UNESCO periodika-nyilvántartásának információi. Az UNESCO periodikákra vonatkozó nyilvántartását végző ISSN-Központ (International Identifier for Serials International Centre) 2015-ben 1 118 940 élő ISSN-rekordot tartott nyilván, az éves gyarapodás, vagyis az újonnan induló időszak kiadványok száma pedig 60–70 ezer körül mozog.⁹ Csupán viszonyítási adatként közöljük, hogy például 2007-ben, mindössze tíz évvel ezelőtt, ez a szám még mélyen alatta volt az egymilliónak, 829 905 kurrens folyóiratot tartottak nyilván. A számszerű kérdések mellett szólnunk kell arról is, hogy a tudományos közlemények tartalmi inflálódásának hatására olyan kérdések is gyakran megfogalmazódnak a kutatókban, hogy egyáltalán megéri-e, visszatér-e a publikációk feldolgozására fordított, egyre növekvő idő- és energia befektetés. Tudunk-e a gyakran tartalmi szempontból meglehetősen „üres” publikációkból annyit meríteni, hogy megérje a részünkről ráfordított időt, energiát? Ráadásul az utóbbi évtizedekben jelentősen megnőtt a tudományos eredményeket közlétevé tartalmak redundanciája, továbbá az azokat körülölelő kommunikációs zaj is. Az is igaz, hogy a kutató nincs abban a helyzetben, hogy e kérdés eldöntésében kimondhassa a nemleges választ. Így nem tehet mást, mint azt, hogy figyelemmel kíséri szakmája, kutatási területe szakirodalmát, befekteti az azok feldolgozásához szükséges mind több és több időt, szellemi ráfordítást, és tegyük hozzá, hogy manapság már egyre gyakrabban anyagiakat is. A fentiekben csupán érintőlegesen bemutatott kutatási, publikálási anomáliák és még számos más, itt nem említett, szerényebben ható körülmény együtt-

tes eredményeként mára kialakult egy úgynevezett tudományos, publikációs válság. Vagyis a folyóiratkrízis egyik meghatározó környezeti tényezőjében, a tudományos közéletben olyan kedvezőtlen tünetek jelentkeztek, amelyeket egyelőre még nem sikerült kezelni. Magunk részéről azt állítjuk, hogy még az ezekkel történő szembesülés is várat magára. Szakmai meggyőződésünk, hogy e jelenségek együttesen a folyóiratválság kialakulásában döntő szerepet játszanak, és ezek megoldása nélkül kezelhetetlenek a folyóiratválság tünetei. Állításunkat igazolja, hogy Németország egyik legjelentősebb egyetemén, Konstanzban a kutatók egy része már felismerte, hogy a folyóiratkrízis csak látszólag könyvtári probléma. A valóságban a válság a tudomány és a publikációs rendszer ellentmondásosságára vezethető vissza, ezért fontosnak tartják ezekről a kérdésekről a helyi szinteken is szakmai vitákat folytatni és a könyvtárak segítségére sietni. Felismerték, hogy a két szféra csak közösen tud érdemi változást elérni.¹⁰

2.2. A folyóiratválság és az azokat előállító, terjesztő vállalkozások

A folyóiratok közelségébe kerülő különböző csoportok egy része hajlamos a válságot betudni annak, hogy a folyóiratok közreadását végző szervezetek annak kizárólagos okozói. Ez a túlságosan leegyszerűsítő szemléletmód nagyon egypólusúvá teszi a folyóiratkrízis okának definiálását. Írásunkban éppen arra szeretnénk rámutatni, hogy a válságot előidéző okokról és – hangsúlyozzuk – nem egyetlen okról ajánlott beszélni. Tény, hogy a folyóiratok kiadását gondozó szervezetek meghatározó előidézői a folyóiratválságnak, de annak nem egyedüli okozói. Dolgozatunkban mi is nagy hangsúlyt fektetünk a kiadók agresszív piaci magatartására, az utóbbi évtizedekben határtalanul megnövekedett áremeléseire, de szeretnénk a többi kiváltó tényezőre is rámutatni. Közismert, hogy a szakfolyóiratok meghatározó többségét, közreadásuk és terjesztésük gondozását profitorientált cégek végzik. Megjelenésük óta a kiadványpiac általában¹¹ profitorientált szemléletmódot képvisel, gazdasági, piaci vállalkozásként működik, ezért az általuk kiadott termékek ugyanolyan piaci szereplők, mint bármilyen más termék a termelés-fogyasztás viszonylatában. A profitra összpontosító, a folyóiratok kiadásával és terjesztésével foglalkozó cégek iránt megnyilvánuló érdekek közül a pénzügyi befektetői érdekek a legerősebbek, és csupán egyetlen szóval lehet jellemezni őket, a haszonelvűséggel. A jelenség egyáltalán nem ördögtől való, hiszen minden

piaci befektetésnek ez az elsődleges érdeke, a piac meghatározó mozgatója. Attól, hogy a kiadványokat előállítók egy nagyon sajátos, művészeti és tudományos produktumokat tartalmazó és a termékkel kapcsolatba kerülő más csoportok esetében a kiadó szempontjaitól eltérő értékeket képviselő terméket visznek piacra, attól a folyóiratok még a befektetők érdekeit képviselő folyóirat-kiadók és terjesztők számára a fogyasztási javak részét képezik. Ezért teljesen természetesnek kell tartanunk a részükről megnyilvánuló haszonelvűséget, amelynek szempontjait aligha lehet megváltoztatni a fogyasztói csoportokat megtestesítő tárgyalásokon küldetésstudattól, filantropiától fűtött vagy éppen a tudományos, művészeti közélet érdekeit hangsúlyozó, azokat előtérbe helyező érvekkel. Azok, akik folytattak már ilyen tartalmú tárgyalásokat, igazolni tudják, hogy jóllehet gyakran úgy tűnik számunkra, sikerült ezeket az érveket a tárgyalások során, azok eredményeiben érvényesíteni, de tudnunk kell, ez csupán a látszat. Valójában a másik fél képviselőit egyetlen tényező motiválja, nevezetesen az, hogy az általuk képviselt cég nyere, avagy veszít az üzleten. Fontos azt is tudnunk, hogy ennek eldöntésében mind a direkt, mind pedig az indirekt nyereségekkel és veszteségekkel számolnak, és döntéseiket azok együttes mérlegelése alapján hozzák meg, sőt gyakran már a tárgyalásokra ezeknek a szempontoknak megfelelő, kész modellel érkeznek. Mindez azt is jelenti, hogy e vállalkozásokra az üzleti hasznot bővítő, illetve annak csorbulását kilátásba helyező, a piacon történő térnyerést vagy annak visszaszorulását tartalmazó érvekkel lehet hatni. Ezt az állításunkat igazolják a kiadványpiacon és elsősorban a tudományos folyóirat-kiadásban meghatározó szerepet játszó kiadók árképzéseinek változásai. Nem szeretnénk dolgozatunk fő tartalmának elébe menni, de már itt rá kell mutatnunk arra, hogy míg 1996 és 2010 között, öt éves ciklusokban számolva, átlagosan 37–38%-os volt a tudományos folyóiratok árának emelkedése, addig a közelmúltbeli, a 2011 és 2015 közötti ciklus átlagárában ennél mintegy 10%-kal kisebb mértékű a növekedés (27,19%). Jóllehet a korábbi három ötéves ciklusban (1996–2010) számos szakmai és tudományos szervezet próbálkozott az áremelés mértékét fékezni. Eredménytelenül. Ezek közül talán a legismertebbek az Elsevier ellen indított előfizetési bojkott felhívások. Az első bojkott-felhívás az American Library Association részéről már a kétezres évek elején elindult, ám annál jóval nagyobb nemzetközi visszhangot tudott elérni a 2012-ben a világhálón indított és a teljes nemzet-

közi tudományos közéletet megmozgató tiltakozás. A 2012 februárjában az interneten kezdeményezett bojkott-nyilatkozatot mára már több mint 16 ezren írták alá, és az aláírók száma folyamatosan növekszik.¹² Mindezek azonban alig érték el eredményeket, legfőlegbő néhány kevésbé kurrens folyóirat árának csökkentésével, pontosabban szólva annak marketingben felhasználható értékével demonstrálta az Elsevier az együttműködésre való hajlandóság látszatát. Akkor mégis miben látjuk annak okát, hogy 2011 és 2015 között az áremelés aránya, ha mérsékelten is, de csökkent? Szakmai meggyőződésünk, rálátásunk szerint az Open Access terjedési dinamizmusának növekedése és a már létrejött, szolgáltatói repozitóriumok lehetnek a legfőbb generáló tényezők. Ezt igazolja az írásunk készültével egyidejűleg megjelent közlemény is, amely szerint a Mendeley, valamint a Social Sciences Research Network (SSRN) felvásárlásával az Elsevier üzletpolitikája – az Open Accessre reagálva – már új üzleti modellekre fókuszál.¹³ A kiadói érdekek mindenek feletti érvényesítését igazolja az is, hogy az áremelések elleni tiltakozás másik, világszerte ismert radikális lépésével, a tudományos közélet részéről a cikkek illegális letöltésével, magyarul „lelopásával” szemben a kiadók mindig igen erőlesen lépnek fel. Az elmúlt években a nemzetközi „Robin Hoodkodásnak” hatalmas kultusza alakult ki, és a tudományos közélet számára teljesen elfogadott metódussá vált. „A negyvennyolcmillió tudományos cikket ingyenesen bárki rendelkezésére bocsátó Sci-Hub néhány héttel tavaly októberi betiltása után új domáinnéven lett ismét elérhető. Alapítója, a tudomány Robin Hood-jaként emlegetett Alexandra Elbakyan sok más kutatóval együtt abban hisz, hogy a tudásnak – beleértve az új kutatási eredményeket is – mindenki számára elérhetőnek kell lennie. Ez azonban a jelenlegi publikációs rendszerben lehetetlen.”¹⁴ Ám azt is tudnunk kell, hogy az ilyen jellegű vállalkozások sorra buknak meg a kiadók által indított jogi eljárások következtében; igaz, mindig újra is indulnak. A rabló-pandúr versenynek bizonyára még lesz folytatása, és a tudományos közélet valóban sokat nyer a kalózkodásokból, de nyilvánvaló, hogy egy jogilag indokoltan kifogásolható módszer nem hozhat végleges megoldást. A fentebb leírt példák ékes bizonyítékai annak, hogy milyen érvekkel, ráhatásokkal lehetséges elérni a fogyasztók felé megnyilvánuló „barátságosabb” kiadói, terjesztői magatartást. Ugyanakkor biztosak vagyunk abban, hogy az üzleti szféra szereplői továbbra is minden lehetséges eszközt felhasználják monopóliumaik megtartására, bővítésére.

Néhány számszerű példával szeretnénk szemléltetni, hogy a tudományos folyóirat-kiadás egyáltalán nem „aprópénzes” vállalkozás. Az International Association of Scientific, Technical and Medical Publishers 2013-ra vonatkozó beszámolója szerint önmagában az angol nyelvű STM (science, technology, medical – természettudományi, műszaki, orvosi) szakfolyóiratpiac éves árbevétele mintegy 10 milliárd dollárt tesz ki. A piac növekedésének ütemét jól szemlélteti, hogy 2008-ban ez az összeg még csak 8 milliárd dollárra rúgott, vagyis öt év alatt 2 milliárddal, mintegy 20%-kal emelkedett.¹⁵ Ám amennyiben tágabban értelmezzük ennek az információs piacnak a termékeit, úgy a teljes STM információs piac már meghaladja a 25 milliárd dollárt.¹⁶ Érdemesnek tartjuk idézni azt is, hogy ezek a számok csupán a folyóiratokra vonatkoznak, mellette hozzávetőleg még 5 milliárd dollár értéket képvisel a tudományos könyvkiadás. Az STM-folyóiratok piacából 55%-kal az Egyesült Államok, 28%-kal Európa és a Közel-Kelet országai, 14%-kal Ázsia és Óceánia részesül, míg a maradék 4%-ot a többi ország részesedése jelenti. És még egy fontos adalék a tudományos információs „ipar” teljesítményéhez: világméretben összesen 110 ezer alkalmazottat foglalkoztat, akiknek mintegy 40%-a az Európai Unió országaiból kerül ki.

2.3. A folyóiratválság és a könyvtárak, a könyvtárosok

A folyóiratok köré csoportosuló szervezetek között sajátos helyet és szerepet töltenek be a könyvtárak, a könyvtárosok. A folyóiratok tartalmának hozzáféréseben, közvetítésében, az azokról történő tájékoztatásban és információszolgáltatásban évszázadok óta meghatározó pozícióik vannak. Ám az utóbbi évtizedek során ez a szerepkör jelentősen módosult. A változásoknak többféle összetevője van, és mint általában, úgy itt sem hagyhatjuk figyelmen kívül a kétpólusú világ következtében az információs piacon is markánsan érvényesülő, a kétféle berendezkedés egymástól eltérő fejlődési folyamatainak hatásait. Mindenekelőtt ki kell emelnünk, hogy a 20. század második felében kialakult globális információs rendszerekből, terekből kimaradtak a szovjet érdekeltségi körbe tartozó közép- és kelet-európai országok, azok tájékoztatási rendszerei a politikai megosztottság miatt. A volt szovjet tömb országai, pontosabban szólva a volt KGST-országok a könyvtárakra és a dokumentációs központokra építve, úgymond, saját, belső tudományos információs rendszert hoztak

létre. Az egymással szemben álló két hatalmi tömb semmiféle átjárhatóságot sem kívánt biztosítani a két információs rendszer között. Így jöhetett létre a szakirodalom feldolgozása, valamint a szakirodalmi tájékoztatás terén az a két, egymástól igen eltérő modell, amely az 1970-es években vált meghatározóvá, és lényegében a kétpólusú világ megszűnéséig érvényesült. A volt KGST országokon kívüli területeken a könyvtári szakirodalmi tájékoztatásban a mind dinamikusabban terjedő és profitorientált cégek által létrehozott, azoktól megvásárolt szakirodalmi tájékoztatási eszközöket, referáló rendszereket, majd később elektronikus adatbázisokat használták a könyvtárak, míg a volt szovjet tömb országaiban ezeket döntően az országos szakkönyvtári és dokumentációs, majd később információs központokban dolgozó könyvtárosok, szakreferensek állították elő. A kétféle világ megszűnését követően a volt szovjet befolyási zóna országai számára is hozzáférhetőkké váltak azok az információs források, amelyeket addig nélkülözniük kellett, és nagyon gyorsan kiderült, hogy az itteni korábbi gyakorlat nem tartható. A többnyire nyugati relációban szerkesztett, közreadott és horribilis összegekért árusított szakirodalmi adatbázisok olyan szakmai és átfutási időbeli fölényrel rendelkeztek a könyvtárak által előállított referáló szolgáltatásokhoz képest, amelyek értelmetlenné és ráadásul pazarlóvá tették a korábbi modellt.¹⁷ Helyettük a szakirodalmi tájékoztatásban, a szakmai és tudományos információk szolgáltatásában már idehaza is a profitorientált, a tudományos információt piaci terméként kezelő vállalatok offline, majd később online elérhető szakirodalmi adatbázisait kezdtük használni. Igaz, az első időkben, az 1990-es években a lehetőség csupán néhány szakkönyvtárra és felsőoktatási könyvtárra terjedt ki, anyagi fedezetét pedig az OTKA biztosította. Széles körben majd csak 2001-ben váltak elérhetővé az adatbázisok, amikor kormányhatározattal létrehozták az EISZ-t, majd 2003-ban elindult az EBSCOhost szolgáltatása is. Ezeknek a termékeknek a megvásárlásával a könyvtárak és a könyvtárosok tudományos információszolgáltatásban betöltött szerepe lényegesen megváltozott. Már nem ők a szakirodalomról szóló információs források fő előállítói és terjesztői, hanem csupán közvetítik azokat.¹⁸ Erre utaltunk korábban, amikor azt írtuk, hogy a folyóiratokat, illetve az azokra épülő szolgáltatásokat előállító vállalkozások és a könyvtárak hagyományos munkamegosztásában átfedések alakultak ki. Ráadásul más és más kompetenciákra volt és van szükség a feldolgozást, referálást is magában foglaló könyvtári munkafolya-

matokban, mint a mindeközben kizárólag a világhálón elérhetővé vált, online információs forrásokból történő tájékoztatásban. Ezért a rapid sebességű, de a régióban feltétlenül megkésett változásokra a könyvtáros szakmának nagyon gyorsan kellett reagálnia, ami nem ment zökkenőmentesen, és tegyük hozzá azt is, hogy a használók többsége sem volt erre felkészülve. A valós információs világpiacra történő kilépésünk egyben azt is jelentette, hogy közvetlen üzleti kapcsolatba kerültünk a folyóiratokat előállító és értékesítő cégekkel, amelyek gazdasági, piaci szempontból igen agresszív magatartást tanúsítanak, hatékonyan képviselik és érvényesítik cégeik érdekeit. Ez is új és kíváncsú tudást indukált, és bizony, ez sem ment egyik napról a másikra, ezt is meg kellett a könyvtárosoknak, illetve a könyvtárakat a tárgyalásokon képviselőeknek tanulniuk. Mindezek után magától értetődő, hogy az elmúlt évtizedekben mind a formális, mind pedig az informális szakmai diskurzusok egyik legfőbb szereplői a folyóiratok voltak. Ám ennek ellenére úgy tapasztaljuk, hogy az egyes intézmények, továbbá az ezzel szoros kapcsolatban lévő hazai folyóirat-ellátás stratégiai, taktikai kérdései mindezidáig megválaszolatlanok.

A fentiekben röviden vázolt nagy horderejű változások mellett azonban szólnunk kell arról a könyvtárosi szemléletmódról is, amelyben nem, illetve alig történt változás. Ez az információkhoz való szabad hozzáférés biztosításának könyvtári szolgálata. Ez a szemléletmód, mondhatni, e téren értékrendként működő felfogás teljes egészében egybeesik a kutatói szféra egyik viszonyulásával, a szabad hozzáférés érdekeivel. Ám amikor a kutató, illetve a kutatók által gondozott, közreadott folyóiratokról van szó, akkor már közel sem ilyen egyértelmű a helyzet. Itt már többféle érdekléssel kell számolnunk, amelyek közül most kettőt emelünk ki. Az egyik, hogy a folyóiratok közreadásában, megjelentetésében és piacán a kutatói csoportok eladóként, terjesztőként is megnyilvánulnak. A másik pedig, hogy részben az Open Access ésszerűségének, terjedésének következményei, továbbá a hivatalos állásfoglalások, követelmények eredményei, valamint a nyílt hozzáféréssel elérhető publikációk egyértelműen magasabb idézettségi lehetőségei arra sarkallják a szerkesztőseket, kiadványaikat nyílt hozzáféréssel tegyék közzé. Ez az ambivalencia hol az egyik, hol pedig a másik oldalra állítja ezt a réteget, és ennek megfelelően esetenként partnerei a könyvtáraknak, esetenként pedig ellenérdekeltek a szabad hozzáférés biztosításában. A folyóiratokkal kapcsolatos ügy harmadik szereplőinek, a *kiadóknak* és a *terjesztőknek* az

érdekei, meglátásunk szerint, merőben ellentétesek a könyvtárosok által képviselt az információkhoz való szabad hozzáférés szemléletmódjával.

Érdemesnek tartjuk röviden kifejezni az azzal kapcsolatos véleményünket is, hogy folyóiratpiacot érintő és fentebb tárgyalt mélyreható változások ellenére a könyvtárosok hivatásukkal kapcsolatos értékrendjében miért érvényesül még ma is ilyen erősen ez a szemléletmód. Véleményünk szerint ennek táplálója három forrás. Az egyik a hagyományok, a másik a könyvtárügyben meghatározó nemzetközi szervezetek, mint például az UNESCO és az IFLA állásfoglalásai, ajánlásai, míg a harmadik alapot a jogi szabályozás adja. Tegyük hozzá azt is, hogy mindhámat áthatja a filantrópia és a kultúra, a tudomány terjesztésének, közvetítésének küldetésstudata. A következőkben ezekkel a tényezőkkel foglalkozunk.

Elsőként nézzük a hagyományokat! A könyvtári szolgáltatások használata, közöttük a folyóiratokhoz való hozzáférés Magyarországon tradicionálisan térítésmentes. Különösen érvényes volt ez az úgynevezett szocialista berendezkedésű időszakban. Nem kevéssé a szovjet könyvtárügy másolásának eredményeként ezekben az évtizedekben politikai kérdés volt a minden településen működő könyvtár (közművelődési) fenntartása. Az ezekben az évtizedekben megjelenő és a könyvtárak tevékenységét szabályozó törvényerejű rendeletek a szocialista demokrácia érvényesítésének lehetőségét látták megvalósulni a valamenynyire elérhető közművelődési könyvtári rendszerben. Az sem volt mellékes szempont, hogy a könyvtárakat – szintén a szovjet modell alapján honosított – fontos ideológiai és politikai nevelő, agitatív funkciókkal ruházták fel, a napi politikai események, a politika direkt kiszolgálását várták el azoktól. Jóllehet a kádári részleges konszolidáció, amely hatott a kulturális szférában is, már kevésbé direkt módon hangoztatta ezeket a követelményeket, de a könyvtárak politikai nevelő funkciójáról az 1970-es évek után sem mondott le a hatalom. Így vált a pártállami kultúrpolitika fontos attribútumává a minden településen jelen lévő városi, vagy községi könyvtár. Ám a jelenlét önmagában még nem sokat biztosított. Az 1976-ban megjelent törvényerejű rendelet, először a magyar könyvtárügy jogi szabályozásának történetében, megjelölte a szakirodalmi igények és a szakirodalmi tájékoztatás kötelezettségét is. A könyvtári együttműködés legfontosabb feladataként a dokumentumokhoz, a tájékoztatáshoz való és minden állampolgár számára egyaránt biztosítandó hozzájutást jelölte meg. Ám ennek a kíváncsú elvnek van egy sarokköve, nevezetesen az a feltétel, hogy vagyoni,

anyagi lehetőségek alapján ne lehessen a társadalmat megosztani. E téren egyértelműen lehetett egyenlőséget mutatni azzal, hogy a könyvtári szolgáltatások igénybevételeért jelképes összeget – felnőtteknek három forintot, gyermekeknek, fiataloknak egy forintot – kellett fizetni, és az alapjogszabály a könyvtári szolgáltatások igénybevételét térítésmentesnek deklarálta. Kérdésként merül fel, hogy a magyar könyvtári rendszer valóban képes volt-e és képes-e minden állampolgár számára egyenlő szolgáltatást biztosítani. Tapasztalataink szerint nem. Az újként megjelölt feladatoknak a teljesítésében kiemelt szerep jutott a szakirodalmi tájékoztatásban és információszolgáltatásban elsődleges forrásokat jelentő szakfolyóiratoknak. Nyilvánvaló, hogy egy kis települési könyvtár soha nem tud olyan választékot nyújtani a folyóiratok és egyéb kiadványok terén, mint a nagyobb városi tékák, vagy a szakkönyvtárak. Az is igaz, hogy erre általánosságban nincs is szükség, és amire állandósult igény mutatkozik, az is rendre más tartalom, más kiadvány, mint a szakkönyvtárakat látogatók igényei. Az esetlegesen felmerülő igények teljesítésére a könyvtárközi kölcsönzés szolgált. Ám ezekkel a kérdésekkel a hatalom már nem foglalkozott, mint ahogyan az sem érdekelte, hogy valójában milyen minőségű is az a szolgáltatás, amit a minden településen elérhető könyvtári rendszer biztosít. Ugyanakkor az ingyenesség, a mindenki számára egyaránt és egyformán járó szolgáltatás gondolkodásmódját mélyen beültette mind a könyvtárosok, mind pedig a könyvtári szolgáltatásokat igénybevevők tudatába. Látszólag tehát működött az információkhoz, a dokumentumokhoz való szabad, térítésmentes hozzáférés, annak formálisan nem voltak akadályai, kivéve a zárt anyagnak minősített dokumentumokat, amelyek használatát külön réteg számára, külön procedura után engedélyezték, vagy nem. A valódi akadályokat nem itt fektették le, hanem a könyvtárakon kívül. Közismert, hogy az információk szabad áramlásának zsilipjeit a pártállam kezelte azzal, hogy mindvégig szoros ellenőrzés alatt tartotta a hazai kiadványpiacon megjelentethető műveket, mint ahogyan a külföldről megrendelt könyvek, folyóiratok megrendelését is engedélyeztetni kellett. Az importált publikációkat, beleértve a folyóiratok egyes számait is, folyamatosan ellenőrizték, a nem kívánatos tartalmú számokat pedig egyszerűen elkobozták. Mindennek fényében már jelentősen módosított tartalommal érvényesült az információhoz való hozzáférés szabadsága. Ám kétségtelen, hogy a könyvtárakba bekerült és a forgalmazásra engedélyezett kiadványok hozzáféréseben nem léteztek deklarált akadályok. Az ezekben

az évtizedekben érvényesített szemléletmód és a korábbi hagyományok ma is determinálóan hatnak a könyvtárosok, és nem utolsósorban az olvasók, a könyvtári szolgáltatásokat használók gondolkodásmódjára. Ezeket a beidegződéseket tovább erősítik más országok hasonló gyakorlatai is.

A mértékadó nemzetközi szervezetek már több alkalommal letették voksukat az információk szabad, akadálytalan áramlása mellett. Az IFLA és az UNESCO közkönyvtárak fejlesztésére vonatkozó irányelveiben ismét megerősítette azt az alapvetet, hogy az információkhoz való hozzájutás, az azokról való értesülés az alapvető emberi jogok körébe tartozik. A közkönyvtáraknak mint olyan közszolgáltatást ellátó intézményeknek, amelyek mindenki előtt nyitva állnak, kulcsszerepük van az információgyűjtésében, szervezésében és hasznosításában, hozzáférésük biztosításában. Az IFLA és az UNESCO 1994. évi közkönyvtári nyilatkozata pedig újra is állást foglalt a közkönyvtári szolgáltatások ingyenessége mellett. Ellenkező esetben – felfogásuk szerint – korlátozottá válik a hozzáférés, és csak azok számára lesz elérhető, akik a beiratkozási díjat vagy bármi más szolgáltatási díjat képesek megfizetni. Hangsúlyozzák azt is, hogy a közkönyvtárak használatának bármiféle térítéshez, díjhoz történő kötése megtöri azt az alapvetet is, amely szerint a közkönyvtári szolgáltatásoknak mindenki számára rendelkezésre kell állniuk.¹⁹ Ezek az útmutatások tovább erősítik a magyar könyvtárosokban egyébként is meglévő szemléletmódot: az információkhoz, a könyvtári szolgáltatásokhoz, így a folyóiratok tartalmához történő szabad hozzáférést.

Végül röviden tekintsük át, mit mond a Magyarországon jelenleg hatályban lévő 1997. évi CXL., a nyilvános könyvtári ellátásról szóló törvény. A jogszabály elején rögzített alapelvek között az alábbi mondatokat találjuk. „Az információs társadalom és a demokratikus jogállam működésének alapfeltétele a könyvtári rendszer, amelyen keresztül az információk szabadon, bárki számára hozzáférhetőek. A könyvtári ellátás fenntartása és fejlesztése az állampolgárok és a társadalom egésze szempontjából szükséges, a könyvtári és információs szolgáltatás állami fenntartása stratégiai jelentőségű. A könyvtári rendszernek az állampolgárok érdekeit kell szolgálnia.”²⁰ Ehhez képest a törvényben a könyvtári szolgáltatásokat két részre osztja a jogszabály: ingyenesen igénybe vehető alapszolgáltatásokra és az azokon kívüli, egyéb szolgáltatásokra. Az utóbbi esetében a törvény megengedi, hogy a fenntartó döntése alapján a könyvtárak ezekért beiratkozási díjat szedjenek, és ezért a

kölcsönzést ingyenesen kell biztosítani. A további szolgáltatások körét, azok igénybevételének módját, továbbá az azért fizetendő díjak mértékét a helyi könyvtárhasználati szabályzat hatáskörébe utalja a jogszabály. Az egyáltalán nem könnyen értelmezhető és alkalmazható jogi kritériumok eltérnek az alapelvekben rögzítettektől, továbbá a hazai hagyományoktól, valamint a könyvtárosok szemléletmódjától, és nem utolsósorban a nemzetközi ajánlásoktól is. A törvény értelmében a folyóirat-kollekció kijelölhető a könyvtár által, a helyben, ingyenesen használható gyűjteményrészek közé. A könyvtárak többsége ezt meg is teszi, ami újabb bizonyítéka annak, hogy a könyvtárosok szemléletmódjában dominál az információkhoz való szabad hozzáférés eszmeisége. Tudományos szempontból a tudományos célú könyvtári gyűjtemények legértékesebb részét ugyanis a kurrens szakfolyóiratok jelentik, és a közkönyvtárakba járók is szívesen térnek be a folyóiratok, hírlapok áttekintése, olvasása érdekében.

A folyóiratok köré szerveződő, gyakran merőben eltérő érdekeket képviselő csoportok magatartásának fenti, három alfejezetbe rendezett bemutatásával az volt a célunk, hogy rámutassunk, napjaink folyóiratválsága soktényezős, rendkívül összetett jelenség, amelynek tárgyalása során nem lehet egyedüli kiváltó okként az előállítók és a forgalmazók agresszív piaci magatartását nevesíteni, mint ahogyan önmagában az árak leszorításával aligha lehet a krízist megoldani. Nem vitatjuk, hogy a nehézségek egyik meghatározó tényezője az etikátlannak tartható áremelés, ám a folyóiratpiac legmeghatározóbb szereplői között, a kiadói, terjesztői szféra merőben más értékrendje, érdekei miatt, etikai kérdések alapján aligha lehetséges érdemleges és valós eredményeket hozó diskurzusokat folytatni.

Írásunk eddigi részében azt tárgyaltuk, hogy a folyóiratválság számos tényezője közül a három legmeghatározóbb csoport hogyan viszonyul a folyóiratok sajtós érdekeihez, értékrendjéhez, szemléletmódjához. A továbbiakban szeretnénk közelebbről is bemutatni a folyóiratkrízishez vezető különböző folyamatokat, jelenségeket. Ennek keretében hangsúlyosan írunk majd a folyóiratok árának emelkedéséről is.

3. A folyóiratok és a publikációk száma emelkedésének ördögi köre

Derek de Solla Price Little Science, Big Science (1963) művének²¹ megjelenése óta közismert, hogy a tudományos publikációk száma tizenöt évente meg-

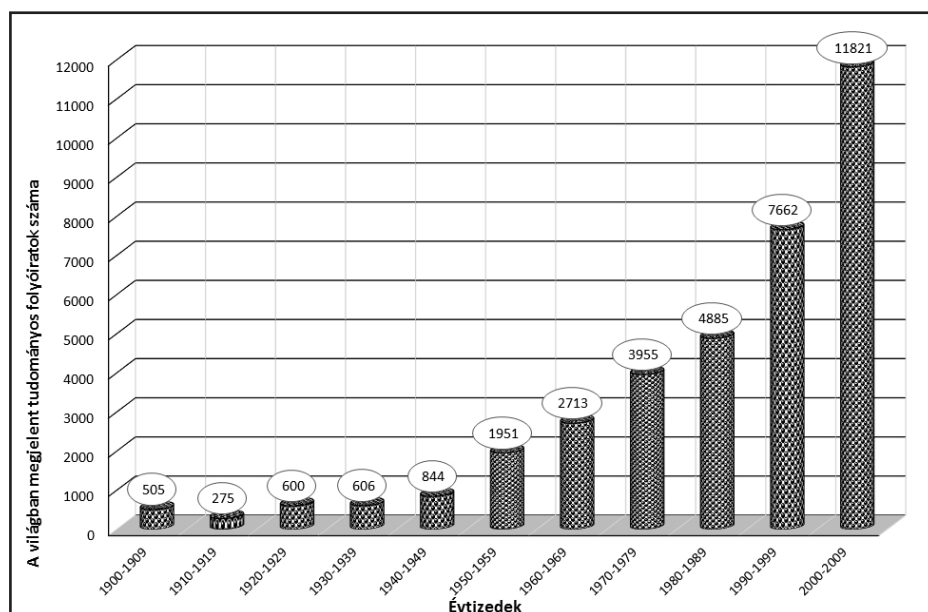
duplázódik. Az *Ulrich's Web Directory* nyilvántartása szerint jelenleg közel 75 ezer (74 492) aktív, lektorált, tudományos folyóirat jelenik meg a világban. Az International Association of Scientific, Technical and Medical Publishers közelmúltban megszületett jelentése szerint az STM (science, technology, medicine) fogalomkörébe tartozó tudományos publikációk területén az elmúlt kétszáz év tapasztalatai alapján átlagosan 3–3,5%-os az éves növekedés.²² Ezt az arányt állapította meg a *Scientometrics* oldalain megjelent két tanulmány is, amely már nem csupán az STM-szaklapok, hanem a teljes folyóiratválaszték növekedési arányainak kronológiai szempontú bemutatására és az előbbinél részletesebb analizisére vállalkozott.²³ A 2001-ben a Mabe és Amin szerzői páros jegyezte tanulmány az 1900 és 1996 közötti, a világ teljességére vonatkozó és közel egy évszázados folyóirat-növekedési tendenciákat gyűjtötte össze. Ennek alapján megállapították, hogy a vizsgált ciklusban három periódus különböztethető meg: az első 1900–1944, a második 1945–1980, míg a harmadik 1980–1996 közé esik. Az elemzés szerint az első ciklusban 3,30, a másodikban 4,68 és a harmadikban 3,31%-os az éves növekedési ráta. A *Xin Gu* és *Karen L. Blackmore* 2016-ban megjelent tanulmánya pedig 2013-ig egészítette ki ezt a kutatást. Az utóbbi tanulmány adatai szerint ebben a periódusban a folyóiratok növekedési üteme éves átlagban 4,7%-ot ért el. Mindkét írás fontos megállapítása, hogy a normál tudomány éveiben a folyóiratok számának növekedése 3–3,5% körül mozog, míg a 4,7% körüli értékek már a Big Science jelenségeire utalnak. A szerzők véleménye szerint a folyóirat-növekedési boom első periódusa 1945 és 1980 közé tehető, míg a másodikat éppen napjainkban éljük.

A folyóiratok számának növekedése és más tényezők, különösen a világháló tudományos célú alkalmazása révén az utóbbi években a gyorsulás jelei tapasztalhatók a publikálás mennyiségében is. Például míg 2003-ban a tudományos publikációk száma mintegy 1,3 milliót tett ki, addig 2013-ra ez a mennyiség csaknem megduplázódott, 2,4 millióra emelkedett, ami éves átlagban 110 ezres gyarapodást (mintegy 8–8,5%) jelent.²⁴ Ennek okát az International Association of Scientific, Technical and Medical Publishers nemzetközi szervezet a kutatók létszámának növekedésében látja, ami – attól függően, hogy hol húzzuk meg a kutatói kategória határait – globálisan 7 és 9 millió között mozog.²⁵ Ezt a tendenciát erősíti meg egy másik közlemény is, de ebben az esetben más szempontok dominálnak az értékelésben, és kisebb eltérés is tapasztalható a kutatók számának megha-

tározásában. A *Research Trends* oldalai szerint, míg 2003 és 2013 között a publikációk számában nincs teljes, csak megközelítő duplázódás, addig a kutatók száma ugyanezen idő alatt 4,6 millióról 10 millióra emelkedett, ami pedig nagyobb arányú a duplázódásnál.²⁶ Ma még nem látható ennek a mennyiségi növekedési folyamatnak a vége, következménye, és aligha prognosztizálható teljes hatásmechanizmusa, ám a folyamatot kísérő tünetegyüttesek nem sok jóval kecsegtetnek.

A folyóiratok és azzal szoros összefüggésben a publikációk számának dinamikus, tendenciájában egyenletes növekedése, amint arról már korábban írtunk, a tudományos eredmények függvényében már régebbi jelenség, de annak tempóváltását a huszadik század második fele hozta el. A következőkben ennek adataival, arányaival, megmutatható tendenciáival a számok nyelvén foglalkozunk. Amint azt már korábban említettük, az *Ulrichsweb Global Serials Directory* nyilvántartása szerint jelenleg közel 75 ezer kurrens, lektorált, tudományos folyóirat jelenik meg a világban. Döntő többségük a huszadik század második felében indult (*1. diagram*). A század első felében induló szaklapok száma mindössze néhány százat ért el, és először 1950–1959 között haladta meg az ezret és akkor azonnal közel kétezerre ugrott. Ezt követően az 1990-es évtizedig átlagosan ezerrel előzte meg az újonnan induló folyóiratok száma az előző évtizedét, majd a növekedés dinamikájában a század utolsó

évtizede ismét újat hozott. Ekkor egy évtized alatt már csaknem háromezerrel, majd az utolsó vizsgált ciklusunkban pedig már több mint négyezerrel több szakfolyóirat indult, mint 1990 és 1999 között. Kumulálva az arányokat, ez annyit tesz, hogy a huszadik század második felében az induló tudományos folyóiratok száma több mint hatszorosra emelkedett, az utolsó két ciklusban pedig, ami mindösszesen húsz évet jelent, csaknem két és félszeresére nőtt az induló lapok száma. És úgy tűnik, hogy a növekedés újabb magasságokba tör. A 2010 és 2015 között induló szaklapok mennyisége már a fél évtized alatt megközelítette a tízezeret (9674), és prognosztizálhatóan az évtized végére meghaladhatja majd a húszezret is. A mostani egyetlen évtized alatt tehát várhatóan megkétszereződik majd a szaklapok száma. A folyamattal kapcsolatosan két kérdés fogalmazódott meg bennünk. Az egyik, hogy a publikációs fórumok és a közlemények számának, arányának ilyen mértékű növekedése valóban a tudomány, a tudományos eredmények hasonló mértékű növekedését tükrözi-e? A másik, hogy a növekedés üteme meddig gyorsulhat még? Véleményünk szerint a folyóiratok számának ilyen arányú emelkedése és a szerzők, intézmények publikációs kényszere egymást erősítő, sőt generáló folyamat, ami ördögi körként szorítja béklyóba leginkább a tudományos közélet szereplőit, de mellettük kihat a kiadói szférára és a könyvtárakra is.

1. diagram

Az 1900 és 2009 között a világban megjelent tudományos folyóiratok száma évtizedenkénti bontásban
(Forrás: Ulrichsweb; a szerző gyűjtése és szerkesztése)

4. A folyóiratok árának tendenciáiról

A folyóiratkrízis másik nagy összetevője a tudományos folyóiratok árának évről évre permanensen és nagy arányban történő emelkedése. Mint azt az 1. diagram is mutatja, az 1950-es, 1960-as évektől ugyan különböző dinamizmussal, de rohamosan nőtt a megjelenő folyóiratok száma, áraik pedig – különösen a kutatási és a könyvtári költségvetésekhez képest – követhetetlenül emelkedtek. Ez a folyamat különösen, de nem kizárólagosan, a természettudományos, műszaki, orvosi, vagyis az úgynevezett hard-tudományok, más néven az STM (scientific, technical and medical) terén jelentkezett, de a kedvezőtlen változásnak részesei a humán- és a társadalomtudományi területek lapjai is. *„Az árvátság központi oka az STM-kiadást jellemző tökéletlen piac, amellyel a kereskedelmi kiadók visszaélnék. Rájöttek arra, hogy ha képesek ellenőrizni a kínálatot, akkor diktálhatják az árakat. ... A piac fölött ellenőrzést gyakorló néhány kiadó profitja gyorsabban növekedett, mint az infláció a kiadási költségekben. Az előfizetési árak drágulása jelentős mértékben a kiadók ármegállapítási praktikáinak a következménye. A tudományos folyóiratok piacát a kiadók fúziója is károsan befolyásolja. Még viszonylag kisebb méretű egyesülések is ártanak a versenynek, és magasabb árakat eredményeznek. A kereskedelmi kiadók a konszolidáció és a címek szaporításának stratégiáját alkalmazzák, hogy egy-egy szűkebb szakterületet ellenőrizni tudjanak. A tudományos folyóiratok néhány nagyobb kiadójának a profitja valóban kivételesen nagy, ami a verseny hiányából fakad..”²⁷*

4.1. A folyóiratok árának emelkedése tárgykörök szerint

Magunk ugyan a problémakört, amint azt már korábban is leírtuk, jóval összetettebbnek gondoljuk, mint a fentiekben idézett szerző, Duane Webster, de azzal egyet kell értenünk, hogy a folyóiratkrízis egyik legnagyobb rákfeneje a mára már nem csupán az STM-lapokat jellemző, fékezhetetlennek tűnő áremelkedés. Webster megállapításait számszerű adatokkal is alá tudjuk támasztani. A *Library Journal* közleményei alapján, ötéves ciklusokra bontva kigyűjtöttük az elmúlt húsz év átlagos folyóiratárait, valamint az előfizetési díjak évről évre történő emelkedésének százalékos arányait, és annak alapján a következőket tapasztaltuk: valamennyi tematikájú folyóiratot figyelembe véve 1996 és 2005 között a folyóiratok

árai 140,83, vagyis évente 7,04%-kal emelkedtek. Ha figyelembe vesszük, hogy a legdrágábbnak tartott szakterületek (fizika, kémia) esetében az éves előfizetés átlaga meghaladja a négyezer dollárt, hazai fizetőeszközben kifejezve közel 1 200 000 forintot, úgy azt látjuk, hogy az előfizetési ár évről évre történő emelkedése egyetlen folyóirat esetében is meghaladja a nyolcvanezer forintot. Ennek analógiájára a vizsgált húsz év alatt több mint 1,5 millió forint többletre lenne szükség csupán egyetlen folyóirat előzetési árának fedezetére. És ez csak egyetlen folyóirat áremelkedését jelenti, így bátran állíthatjuk, hogy azok az intézmények, szervezetek, könyvtárak, amelyek ilyen tartalmú kutatásokkal foglalkoznak, és így nyilvánvalóan nem nélkülözhetik ezeknek a diszciplínáknak a periodikáit, teljesen lehetetlen helyzetbe kerülnek. A kiadói áremelésekkel képtelenek lépést tartani a finanszírozásban.

Az előző mondatokkal egyben szemléltettük a könyvtárak áremelkedéshez való kényszerű viszonyulását, de amint azt már leírtuk, a folyóiratok problematikája csakis több tényező együtteseként vizsgálható. A tudományos közélet a folyamatos áremeléssel csupán mérsékeltlen szembesül, így viszonyulása nem igazán mértékadó. A harmadik tényező, maguk a kiadók, pontosabban szólva a mögöttük álló befektetők pedig nyilvánvalóan nem lehetnek partnerek, nem lehetnek érdekeltek a folyóirat-kiadási üzletág árainak mérséklésében. S hogy sok-e vagy kevés a folyóiratok ára, az bizony mindhárom nézőpontból másként ítéltető meg. A kiadói tevékenységet finanszírozók bizonyára azok közé tartoznak, akik azt kevésnek minősítik, jóllehet a piaci vizsgálatok azt mutatják, hogy a tudományos információk piacának jövedelmezősége lényegesen meghaladja a többi piaci termék hasznát. Az észak-amerikai Tudományos Könyvtárak Szövetsége, az ARL (Association of Research Libraries) statisztikái szerint 1986 és 2010 között a fogyasztói árindex valamivel több, mint 100%-kal emelkedett. Ezzel szemben a periodikus kiadványok áremelkedése ugyanezen időszak alatt meghaladta a 400%-ot, vagyis négyszerese az egyéb termékek fogyasztási árindexének.²⁸ Tegyük hozzá azt is, hogy ugyanebben a ciklusban a monografikus kiadványok fogyasztói árindexe az átlagos index nagyságát mutatja, vagyis mintegy 100%-ot tesz ki. Mindezek tükrében aligha állítható, hogy a tudományos folyóirat-kiadásba történő befektetés rossz üzlet lenne.

Az 1. táblázat a Library of Congress tárgykör kategóriái szerint rendezve, a húsz éves teljes ciklust ötvenkénti periódusokra bontva mutatja az egyes témákra

jellemző áremelkedést és azok százalékos értékeit. A számok igen pontosan igazolják, hogy egyenként és összességében is nagyon komoly tételekről van szó. A

további és részletező elemzéseink eredményeit majd a következő diagramon mutatjuk be.

Tárgykör	Átlagos ár US dollárban		Az emel- kedés értéke %-ban	Átlagos ár US dollárban		Az emel- kedés értéke %-ban	Átlagos ár US dollárban		Az emel- kedés értéke %-ban	Átlagos ár US dollárban		Az emel- kedés értéke %-ban
év	1996	2000	%	2001	2005	%	2006	2010	%	2011	2015	%
Agriculture	404	498	23	585	799	37	763	1041	36	1252	1589	27
Anthropology	186	251	35	246	328	33	359	500	39	499	555	11
Arts&Architecture	100	107	8	107	135	26	201	282	40	327	420	28
Astronomy	884	1053	19	918	1235	35	1711	2156	26	2041	2730	34
Biology	692	996	44	1094	1494	37	1312	1838	40	2166	2977	37
Botany	566	756	34	814	1109	36	1230	1617	31	1712	2277	33
Business&Eco- nomics	292	458	57	491	702	43	328	462	41	1036	1349	30
Chemistry	1278	1782	39	2140	2868	34	2566	3449	34	4028	4871	21
Education	155	225	45	261	367	41	365	510	40	694	910	31
Engineering	695	1035	49	1217	1683	38	1116	1578	41	2367	3309	40
Food Science	433	676	56	818	1107	35	422	570	35	1564	2496	60
General Science	510	762	49	755	1059	40	685	930	36	1354	1643	21
General Works	75	82	9	76	110	45	100	122	21	201	253	26
Geography	421	655	56	685	945	38	500	770	54	1283	1571	22
Geology	644	867	35	884	1197	35	735	988	34	1807	2195	22
Health Sciences	466	672	44	781	1081	38	827	1154	40	1593	1694	6
History	89	112	25	115	163	42	219	311	42	314	411	31
Language&Lite- rature	82	96	17	108	154	42	178	259	45	291	356	22
Law	111	145	31	158	221	39	313	428	36	352	457	30
Library&Infor- mation Science	181	241	33	267	386	45	157	204	30	618	728	18
Math&Computer Science	709	962	36	968	1267	31	1121	1483	32	1610	1866	16
Military&Naval Science	173	301	75	345	447	30	239	363	52	689	945	37
Music	64	79	24	77	114	49	168	222	32	201	278	38
Philosophy&Re- ligion	110	133	21	140	197	41	339	464	37	314	410	31
Physics	1384	1880	36	2012	2719	35	2509	3408	36	3442	4341	26
Political Science	154	227	47	212	333	57	389	522	34	658	766	16
Psychology	202	291	44	340	472	39	0	0	0	753	944	25
Recreation	87	117	34	120	179	49	201	268	33	464	624	35
Sociology	183	274	50	311	455	46	386	551	43	757	940	24

Tárgykör	Átlagos ár US dollárban		Az emel- kedés értéke %-ban	Átlagos ár US dollárban		Az emel- kedés értéke %-ban	Átlagos ár US dollárban		Az emel- kedés értéke %-ban	Átlagos ár US dollárban		Az emel- kedés értéke %-ban
Technology	629	938	49	1057	1460	38	356	507	42	1655	2058	24
Zoology	564	820	45	820	1053	28	865	1136	31	1672	2073	24
General Social Science	0	0	0	0	0	0	242	337	39	703	869	24

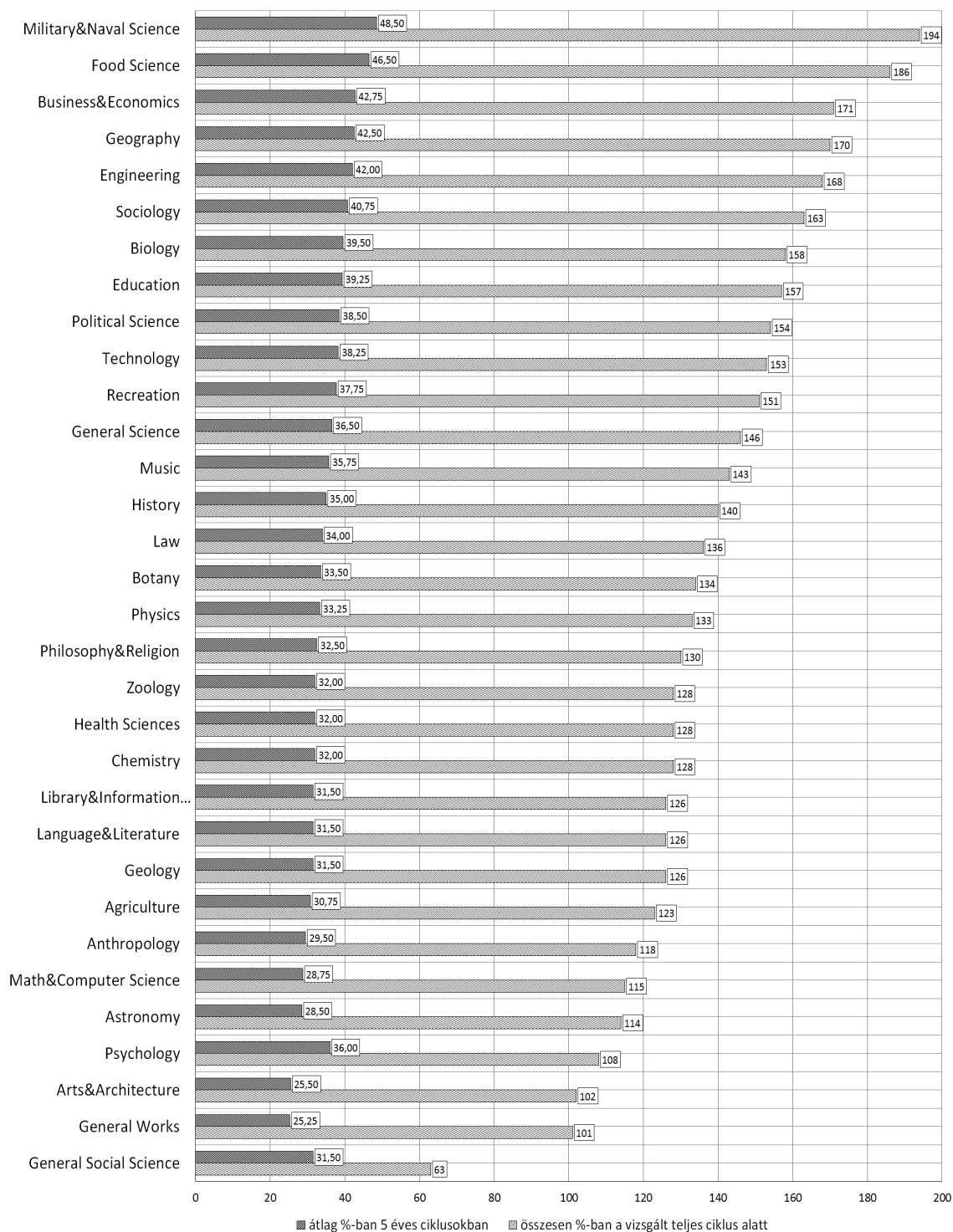
1. táblázat

A folyóiratok árának emelkedése 1996 és 2015 között, a Library of Congress tárgykörei szerint csoportosítva és 5 éves ciklusokra osztva, US dollárban

(Forrás: Library Journal²⁹; a szerző gyűjtése és szerkesztése)

A táblázat adatait vizsgálva azonnal szembetűnik, hogy az egyes tematikák között meglehetősen nagy eltérések vannak az áremelkedések arányának mértékében. Míg például a legnagyobb arányú áremelkedést mutató témakörök, a katonai és a tengerészeti, az élelmiszertudományok, az üzleti és gazdasági, a földrajzi, a mérnöki, valamint a szociológia szakterület lapjai – az általunk vizsgált húsz év alatt – kétszáz százalékhoz közelítő árnövekedést mutatnak, addig a pszichológia, az építészet és művészetek, a generális témakörök, valamint az általános társadalomtudomány folyóiratai „csak” százszázalékos áremelkedést mutatnak. A többi tárgykör szaklapjai pedig a két érték között helyezkednek el. Ezek az adatok azt mutatják, hogy 1996 és 2015 között minden tárgykör szakfolyóiratai legalább száz százalékosan megemelkedtek, vagyis áraik minimum megduplázódtak. Ez alól egyetlen kategória kivétel, az általános társadalomtudomány, ám ennél a csoportnál valójában nem a mérsékelt emelkedésről van szó. Az arányaiban szerényebb árnövekedés abból adódik, hogy az általunk öt éves intervallumokra osztott húsz év első két ciklusában az általános társadalomtudomány még nem jelent meg önálló csoportként, hanem majd csak 2006-tól, tehát csak a két utolsó ciklusban, és ez látszólag torzítja a többi témakörrel történő összevetés eredményét. Az öt éves ciklusokra kivetített átlagos áremelkedési arány – érthető módon – ugyanezt a rangsort mutatja. Az átlag kimutatásával az volt a célunk, hogy megmutassuk: már az öt éves átlagot tekintve is tetemes az árnövekedés, éves szinten a legfelső kategóriák esetében megközelíti a tíz, de a legkisebb értékűeknél is meghaladja az öt százalékot.

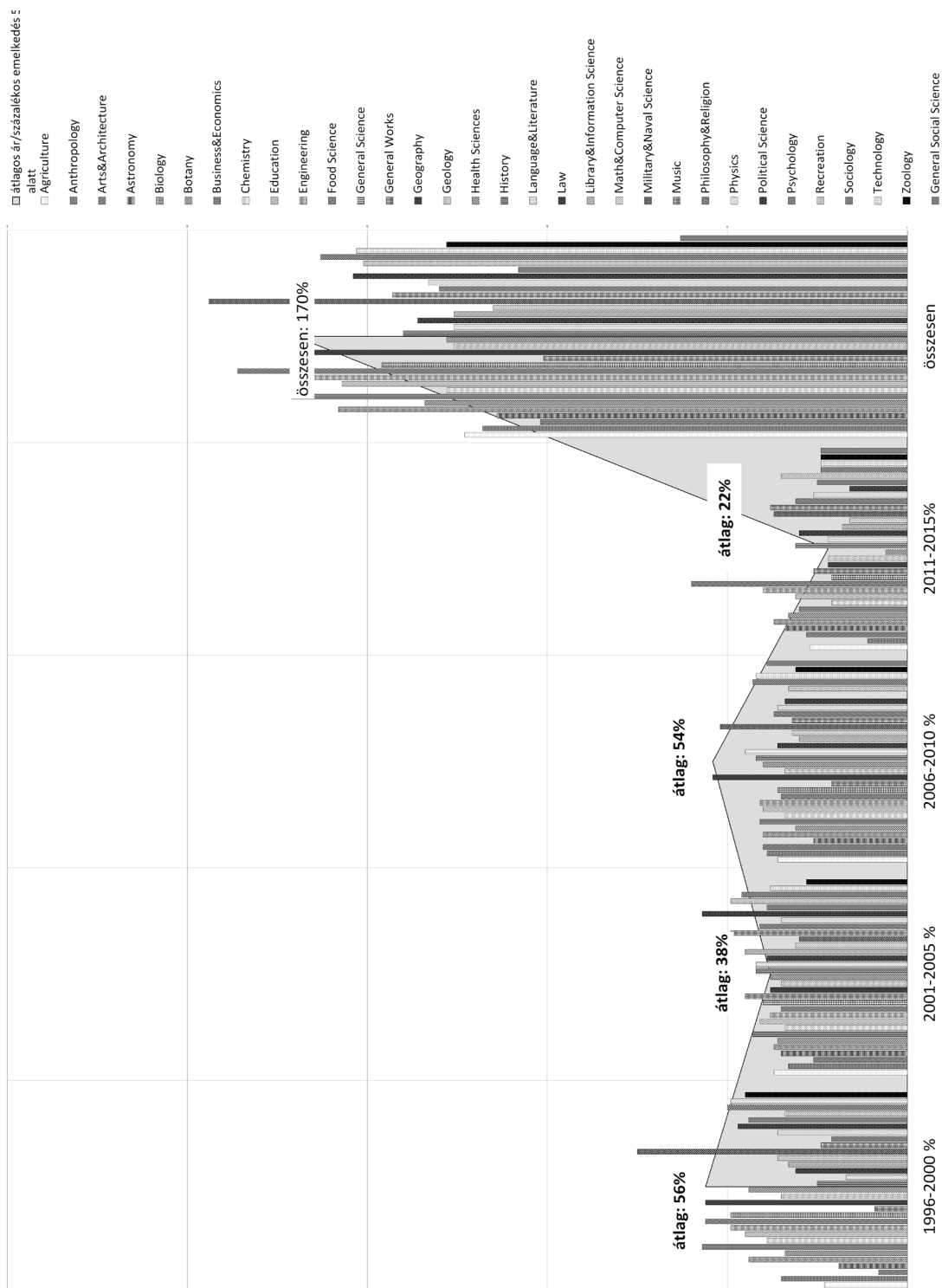
Fontosnak tartottuk az is megvizsgálni, hogy a húsz éves, átlagos áremelkedéshez hogyan viszonyul az egyes szakcsoportok folyóiratainak árnövekedése. Ennek adatait és arányait a 4. diagram ábrázolja. Az öt éves átlagos áremelkedést az oszlopok hátterében látható terület-diagram szemlélteti, míg az előtérben az egyes témakörökre, az adott öt éves ciklusban érvényes áremelkedési indexet ábrázoltuk. A diagram alapján azt mondhatjuk, hogy öt éves szakaszokkal operálva igen eltérő arányokat mutatnak az egyes témacsoportok áremelkedései. Például a Military&Naval Science 1996 és 2000 között 75, addig a második szakaszban csak 30, míg a harmadikban 50, az utolsóban pedig 37%-os áremelkedést produkált. A másik erősen hektikus áremelkedési arányt az élelmiszertudományok mutatják. 1996 és 2000 között átlagos, 56%-os, a két középső szakaszban az átlagnál alacsonyabb, míg az utolsóban minden kategória közül kiemelkedve és az átlagost többszörösen meghaladva, 60%-os árnövekedés látható. Ezekkel szemben a geográfiai szakfolyóiratok esetében például mind a négy szakaszban egyenletes és az átlaghoz igen közel eső értékű növekedés tapasztalható. Az egyes témakörök lapjai árának átlaghoz történő hasonlítása még egy fontos tendenciára hívja fel a figyelmet. Egyfajta szakmai közhelyként honosult meg a könyvtárosok körében, amivel kapcsolatosan írásunk korábbi részében idéztünk is, hogy a hard tudományok (STM) szakfolyóiratainak áremelkedése a legfőbb ludas a folyóiratkrízis kialakulásában. A 3. és a 4. diagram alapján itt az ideje e toposz átírásának, módosításának. A klasszikus nagy „pénznyelő” témakörök folyóiratai, hogy csak néhányat említsünk, a mérnöki tudományok, a biológia, a fizika, a kémia, az egészségtudományok a növekedés arányait tekintve, nem mutatnak kiemelkedő nagyságrendeket, sőt

2. diagram

*A folyóiratok árának emelkedése a Library of Congress tárgyköri csoportosítása alapján
1996–2016 között*

(Forrás: Library Journal ; a szerző gyűjtése és szerkesztése)

3. diagram

Az ötéves ciklusok áremelkedése arányainak összehasonlítása, százalékban kifejezve és az átlagos áremelkedéshez viszonyítva
(Forrás: Library Journal ; a szerző gyűjtése és szerkesztése)

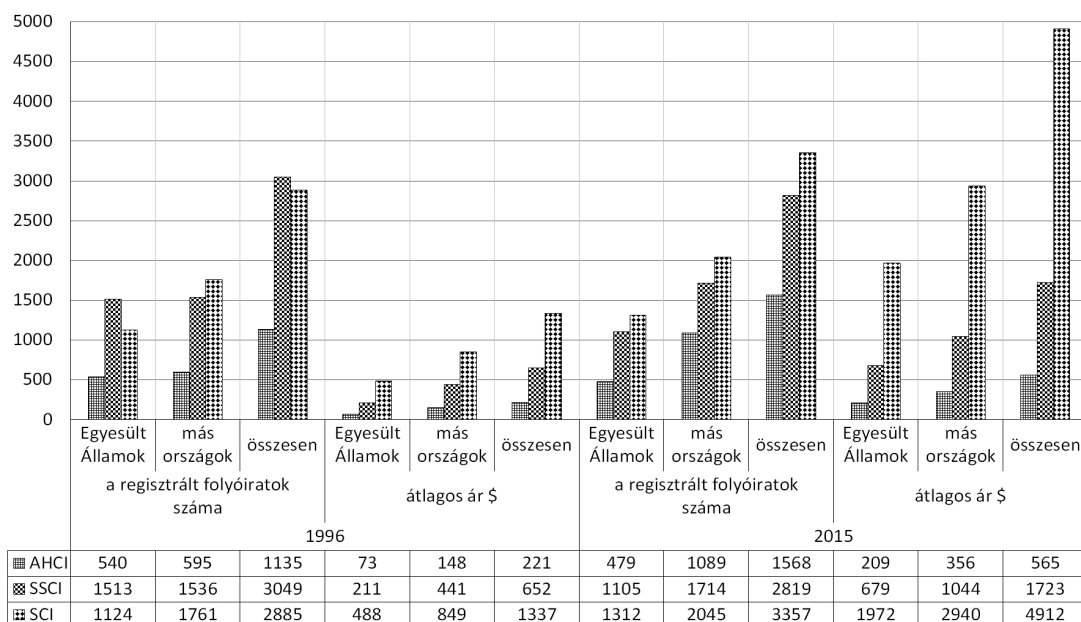
többségük a középmezőnyben, esetenként annak alján helyezkedik el. Ezzel a szemben az élelmiszer-tudományok, a geográfia, az üzleti és gazdasági, továbbá a katonai és haditengerészeti szakfolyóiratok a legmagasabb százalékot mutató drágulást produkálták. Az újdonság erejével hat az is, hogy a szociológia és a pedagógia szakmai fórumai az áremelkedési rangsor első harmadában találhatók, továbbá, hogy az irodalmi és nyelvészeti, a zenei, a történelmi, a filozófiai és vallási, valamint a könyvtár- és információtudományi szakfolyóiratok a középmezőnyben, a botanikával, a fizikával, a kémiával, továbbá az egészségtudománnyal hasonló mértékű áremelkedést mutatva, egy platformra kerültek. Magától értetődően ez nem azt jelenti, hogy az előfizetési díjak között ne lenne még most is összehasonlíthatatlanul többszörös a különbség, de az áremelés arányaiban közel egyenlők az értékek.

4.2. A folyóiratok árának emelkedése a megjelenés országai szerint

A szakmai lapokkal foglalkozó csoportok számára közismert, hogy a tárgyi-tematikai jellemzőkön kívül a periodikák árai nagyságrendjének fontos komponense megjelenés helye. A mélyebb elemzésekbe nem bocsátkozók azzal a téves tudattal élnek, hogy

az amerikai lapok a legdrágábbak. Ám az erre vonatkozó adatok részletező vizsgálata azt mutatja, hogy a valóságban ez egyáltalán nem így van, hanem éppen ellenkezőleg. A 4. diagram, amelynek adatai a *Web of Science* „triójából” – *Arts and Humanities Citation Index*, *Social Science Citation Index*, *Science Citation Index* – származnak, azt mutatja, hogy ugyan mind az USA-ban, mind az azon kívül közreadott lapok árai mindhárom kategóriában jelentősen emelkedtek a vizsgált két évtized alatt, ám sem 1996-ban, sem pedig 2015-ben nem a Egyesült Államok szakfolyóiratai voltak a drágábbak, hanem azokat mind a három szakterületen jelentős mértékben megelőzték az egyéb országok. Mindezeket túl azt is látnunk kell, hogy a Web of Science adatbázisban regisztrált lapok esetében is hatalmas árkülönbség mutatkozik a soft és a hard tudományok között. Az előzőt az AHCI, valamint az SSCI, míg az utóbbit az SCI adatai reprezentálják.

Ezeknek a tapasztalatoknak a birtokában megvizsgáltuk azt is, hogy melyek azok az országok, ahol a legdrágábban előfizethető szakmai lapok jelennek meg, továbbá azt is, hogy ciklusunk ideje alatt mely országokban emelkedtek legnagyobb arányban azok előfizetési árai. Az adatok forrását ebben az esetben is a Web of Science adatbázisában nyilvántartott folyóiratok jelentették. Az összegyűjtött adatokat a 2. és

4. diagram

*A folyóiratok árának emelkedése 1996 és 2015 között a Web of Science kategóriái szerint, az Egyesült Államok és az azon kívüli országok kiadványainak tükrében
(Forrás: Library Journal ; a szerző gyűjtése és szerkesztése)*

a 3. táblázatba szerkesztve adjuk közre. A Library Journal ide vonatkozó adatainak gyűjtésében húsz év alatt változások történtek, ezért csupán 17 ország esetében tudunk ciklikus összevetést is végezni, míg más országoknál ez az út nem járható, mert vagy csak 1996-ról vagy csak 2015-ről állnak rendelkezésre adatok. Ezért ezt az árvizsgálatot két részre bontottuk. Elsőként azoknak az országoknak az adataival operáltunk, állítottunk fel csökkenő értékű rangsort, ahol mindkét évről megvannak az adatok (2. táblázat), majd másodikként azokkal, ahol nincs meg mindkét év adata (3. táblázat). Az utóbbi esetben kronológiai összehasonlítást – értelemszerűen – nem állt módunkban végezni, de a többi országhoz történő viszonyítást meg tudtuk tenni. A 2. táblázatban két ország folyóiratainak árnövekedése magasan kiemelkedik a többi közül. Az oroszországi szaklapok csaknem húszszor annyiba kerültek 2015-ben, mint 1996-ban, ez egyben azt is jelenti, hogy átlagosan évről évre megduplázódott a folyóiratok ára. A másik ország Szingapúr, ahol a két évtized alatt több mint tízszeresére nőttek a lapok előfizetési árai. A többi ország esetében a kétszerestől az ötszöröséig történő áremelkedés látható. Ám a táblázatban más adatokat is észre kell vennünk. Mind 1996-ban, mind pedig 2015-ben jelentős eltérések láthatók az egyes országokban gondozott szakfolyóiratok átlagos árában. Míg 1996-ban a legmagasabb átlagárát Hollandiában, addig a legalacsonyabbat Kanadában olvashatjuk. A kettő között több mint tízszeres a különbség. Igen magasak voltak még az átlagos előfizetési árak Svájcban, Írországbban, Ausztriában és Németországban. Ezzel szemben az „olcsó” országok közé sorolható Ausztrália, Norvégia, Szingapúr,

Svédország és Oroszország. A legnagyobb folyóirathalmazzal jelen lévő Egyesült Államok szerényebb előfizetési árakat mutat ebben az évben, és Anglia, mint a második legtöbb folyóirattal jelenlévő ország is csupán a közepes besorolású országok közé tartozik. Amennyiben e szempontok szerint vizsgáljuk a 2015-re érvényes előfizetési árakat, úgy szintén az tűnik elsőként a szemünkbe, hogy a különböző országok között hatalmasak az differenciák. A legdrágább ország itt már Oroszország, a legolcsóbb pedig ebben az évben is Kanada. A két ország folyóiratainak átlagos előfizetési ára között 2015-ben is több mint tízszeres a különbség. A magas előfizetési áron értékesítő országok közé sorolható ebben az évben is Írország, Ausztria, Hollandia, Németország és Svájc. Az olcsó áraival kitűnik a többi közül még ebben az évben is Ausztrália, Norvégia, Svédország, továbbá új országokként Franciaország és Japán. 2015-ben is, csakúgy, mint 1996-ban, a két legnagyobb reprezentációval rendelkező ország, az Egyesült Államok és Anglia átlagos előfizetési árai a közepes mezőnybe tartoznak. Sajátos, tanulságos adatsor ez. Számunkra megfejthetetlenek az egyes országok átlagos árai között lévő különbségek, mint ahogyan arra sem ismerünk magyarázatot: bizonyos országok hogyan tudják árképzéseiket tartósan úgy alakítani, hogy világméretben is a legolcsóbbak tudnak maradni. És ennek analógiájára: hogyan, milyen árképzés mellett lehetséges a piacon maradni úgy is, hogy tartósan a legmagasabb árakon értékesítenek. Feltett kérdéseinkre – egzakt mérések hiányában – csupán vélt magyarázatot tudunk adni: a kiadási monopóliumok működése, mindenáron történő fenntartása.

Ország	1996		2015		Az átlagos ár-emelkedés aránya %-ban
	A címek száma	Az átlagos ár \$	A címek száma	Az átlagos ár \$	
Russia	44	248	47	4942	19,93
Singapore	7	196	22	2730	13,93
New Zealand	22	280	25	1382	4,94
Canada	108	111	83	461	4,15
United States	2265	293	2751	1212	4,14
Australia	57	168	62	689	4,10
Ireland	44	965	39	3875	4,02
Austria	21	945	23	3461	3,66
England	1087	548	2178	1915	3,49
Germany	350	681	420	2234	3,28

Ország	1996		2015		Az átlagos ár- emelkedés aránya %-ban
	A címek száma	Az átlagos ár \$	A címek száma	Az átlagos ár \$	
Norway	26	171	16	545	3,19
Netherlands	374	1304	571	2988	2,29
Sweden	17	241	13	541	2,24
China	6	417	9	928	2,23
Switzerland	128	1042	83	2170	2,08
France	154	301	114	513	1,70
Japan	83	318	53	539	1,69

2. táblázat

*Az egyes országokban közreadott folyóiratok átlagos ára 1996-ban és 2015-ben, valamint az áremelkedés mértéke
(Forrás: Library Journal ; a szerző gyűjtése)*

Amint arról fentebb írtunk, a Library Journal folyóiratárakra vonatkozó adatsorainak tartalma az általunk vizsgált húsz év alatt többször is módosult, ezért néhány ország esetében nem áll módunkban kronológiai összehasonlítást tenni, ám ennek ellenére érdemesnek tartjuk ezeket az adatokat is közzétenni. Egyrészt azért, mert igen beszédesek, jól árnyalják a 2. táblázat adatait, másrészt pedig azért, mert ezek között az országok között szerepelnek a világméretben kisebb volumenű országok, többek között Magyarország, továbbá a hozzánk hasonló történel-

mi sorsú Csehország is. Ám a 3. táblázat adatai csak tovább erősítik bizonytalanságainkat, illetve az előzőekben már megfogalmazott kérdéseinket. Néhány szót külön is szólnék Magyarország 2015-ös adatainak nemzetközi relációiról is. A két évszám árait ugyan nem áll módunkban összevetni, de a 2015-ös átlagos előfizetési árainkról megállapítható, hogy a 2. táblázat adataihoz viszonyítottnak hazánk szakfolyóiratai az igen drága országok kategóriájába sorolhatók. Megelőzzük többek között Svájcot, Hollandiát, sőt még Németországot is.

Ország	1996		2015	
	A címek száma	Átlagos ár \$	A címek száma	Átlagos ár \$
Denmark	55	381	n. a.	n. a.
Scotland	26	311	n. a.	n. a.
Czech Republic	10	191	n. a.	n. a.
Israel	11	182	n. a.	n. a.
Spain	9	174	n. a.	n. a.
Italy	67	150	n. a.	n. a.
Belgium	16	98	n. a.	n. a.
Brasil	6	94	n. a.	n. a.
Mexico	7	68	n. a.	n. a.
India	9	48	n. a.	n. a.
South Africa	13	48	n. a.	n. a.

Ország	1996		2015	
	A címek száma	Átlagos ár \$	A címek száma	Átlagos ár \$
Hungary	n. a.	n. a.	13	3153
Greece	n. a.	n. a.	5	1272
Korea (South)	n. a.	n. a.	11	492

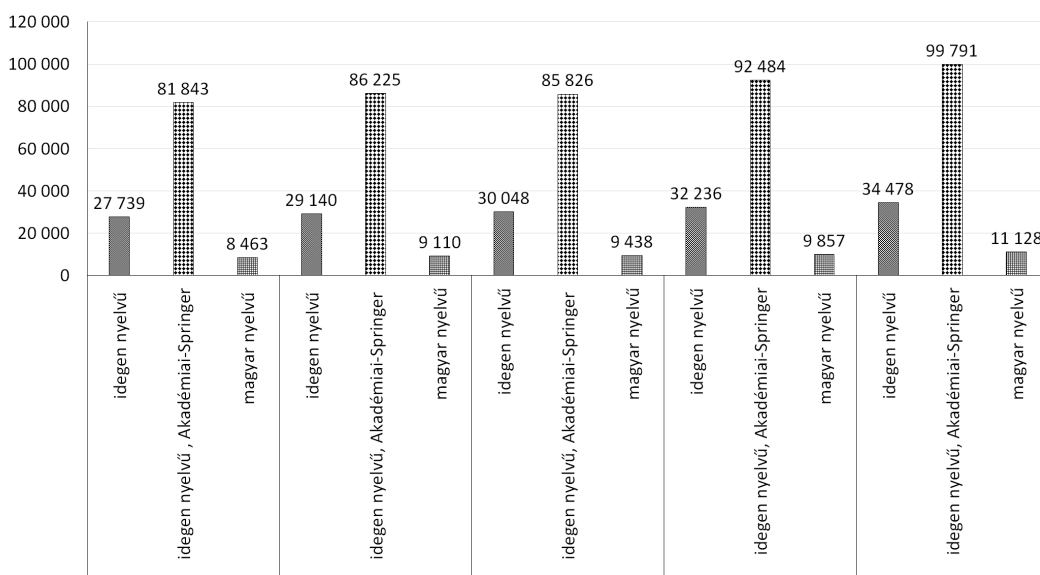
3. táblázat

*Az egyes országokban közreadott folyóiratok átlagos ára 1996-ban és 2015-ben
(Forrás: Library Journal; a szerző gyűjtése és szerkesztése)*

4.3. A tudományos folyóiratok árainak magyarországi emelkedése az Akadémiai Kiadó folyóiratai tükrében

Dolgozatunk előző alfejezetét azzal zártuk, hogy röviden bemutattuk és összehasonlítottuk a nemzetközi szakirodalmi rendszerekben szereplő, Magyarországon közreadott folyóiratok árszínvonalát, és megállapítottuk, hogy azok nemzetközi összehasonlításban rendkívül magasak. Ennek pontosabb értelmezéséhez tudnunk kell, hogy a hazai megjelenésű tudományos folyóiratok feltétlenül meghatározó és a nemzetközi folyóirat-minősítő rendszerekben a legnagyobb arányban szereplő szaklapok kiadója, az Akadémiai Kiadó más árképzést követ a nemzetközi kiadványpiacon, mint amit Magyarországon alkalmaz. A kétféle ár között tetemes, esetenként akár nyolc-tíz-

szeres különbség is látható. Ezen kívül más és más előfizetési ár–nagyságrendek mutatkoznak a kiadón belül abban a tekintetben is, hogy idegen nyelvű vagy magyar nyelvű folyóiratról van-e szó, továbbá abban is, hogy a szaklapot az Akadémiai Kiadó önmagában, vagy a Springer Kiadóval közösen jelenteti-e meg. A következőkben végzett elemzésünk azt kívánja bemutatni, hogy a hazai tudományos periodika-kiadás magyarországi meghatározó szereplőjénél, az Akadémiai Kiadónál gondozott szakfolyóiratok előfizetési árai hogyan változtak az utóbbi években. Ám itt egy módszertani nehézségre kell először rámutatnunk. Mint arról már korábban szó volt, a nemzetközi folyóirat-nyilvántartó rendszerekben a hazai lapok csak igen korlátozottan találhatók meg, és azok többségét az Akadémiai Kiadó adja közre. Így az írásunk során használt a nemzetközi nyilvántartó rendszerek in-

Az Akadémiai Kiadó által gondozott folyóiratok árának emelkedése

2011 és 2015 között az átlagos árak tükrében

(Forrás: az Akadémiai Kiadó folyóirat-katalógusai 2011 és 2015 közötti években; részletező jegyzék a 30. lábjegyzetben; a szerző gyűjtése és szerkesztése)

formációira alapozott Library Journal forrásai ebből a szempontból csak részlegesen voltak használhatók, ezért itt nem ezekre, hanem a kiadó interneten elérhető és az elmúlt öt évben közzétett katalógusaira támaszkodtunk.³⁰ A kiadványsorozat a hazai előfizetési árakat tartalmazza, ezért magunk is azokkal dolgoztunk. (5. diagram)

Az átlagos árakat figyelembe véve azt tapasztaljuk, hogy a hazai legnagyobb tudományos folyóirat-kiadó előfizetési árait sem kerülte el az árnövekedés. Igaz, itt csupán az elmúlt öt év hazai előfizetési árainak átlagára tudtunk támaszkodni, és nem a teljes, általunk vizsgált húsz éves ciklusra. Az Akadémiai Kiadó három folyóiratcsoportjában eltérő nagyságrendet mutat az áremelkedés éves átlagos aránya, és azok minden kategóriában alatta maradtak a világméretű adatok áremelkedési arányának (7,04%). Meglepő módon a magyar nyelvű folyóiratok éves áremelkedési aránya (6,30%) közelíti meg legjobban a nemzetközi arányokat, ezt követi az idegen nyelvű lapoké (4,86%), majd a harmadik csoport következik, az idegen nyelvű és az Akadémiai, valamint a Springer közös kiadásában közreadott lapoké (4,39%). Igaz, ez utóbbi csoport átlagos árai mind az öt évben messze meghaladják a másik két csoportét. Mindazon túl, hogy a hazai legnagyobb tudományos folyóirat-kiadó áremelési aránya alatta maradt a világ hasonló adatainak, mégsem mondhatjuk, hogy ez elenyésző mértékű lenne. Valamennyi lap öt éves adatait figyelembe véve az áremelkedés aránya 25,90%. Ez az arány csupán nemzetközi összehasonlításban és a hazai előfizetési árak volumene miatt mondható kedvezőbbnek. Az előfizetésekben meghatározó szerepet játszó könyvtárak számára a fenntartói támogatások tükrében ezeknél a lapoknál is komoly finanszírozási problémák merülhettek, merülhetnek fel.

Jegyzetek

1. MONOK István: Új hatalmi viszonyok a tudományos információk megosztásában = Magyar Tudomány, 177. évf. 2016. 6. sz. 690–696. p.
2. Uo. 690. p.
3. DAY, Robert A. – GASTEL, Barbara: How to write and publish a scientific paper. 7th edition. Cambridge, Cambridge University Press, 2012. 18. p.
4. Ennek talán legbeszédesebb példája hazai viszonylatban az elmúlt évtizedekben tapasztalt kutatói magatartás. A könyvtárak többsége, továbbá a könyvtári kvázi rendszer hatalmas erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy a külföldi folyóiratok választékát és példányszámait megtartsa. Ám az ennek anyagi vonzait tárgyaló vitákon, egyeztetéseken a könyvtárak többnyire egyedül maradtak, a kutatói társadalmat általában nem tudták maguk mellé állítani, jöllehet a könyvtárosok nem elsősorban saját, hanem a kiszolgálandó közönség, vagyis a kutatói szféra érdekeinek védelmében emeltek szót.
5. WEBSTER, Duane: Emerging responses to the science journal crisis. Újabb válaszok a tudományos folyóiratok válságára = Tudományos és Műszaki Tájékoztatás, 47. évf. 2000. 12. sz. Tömörítette Papp István. http://tmt.omikk.bme.hu/show_news.html?id=1539&issue_id=29 (2016. augusztus 19.) A tanulmány eredeti, angol nyelvű megjelenése: IFLA Journal, 26. vol. 2000. 2. no. 97–102. p. <http://www.ifla.org/files/assets/hq/publications/ifla-journal/archive/jour2602.pdf> (2016. augusztus 19.)
6. DE SOLLA PRICE, Derek: Kis tudomány – nagy tudomány. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979. 140. p.
7. BIKÁDI Katalin: Numerokrácia – Trendek a tudományos publikálásban = NOCTUA. Sive Nova ex Biliotheca Veterinaria, 18. évf. 2014. 2. sz. 77–78. p. https://www.researchgate.net/publication/267630101_Numerokracia_Trendek_a_tudomanyos_publikalásban (2016. augusztus 19.)
8. BIKÁDI Katalin: Trendek a tudományos publikálásban = Orvosi Könyvtárak, 11. évf. 2014. 2. sz. 11. p. http://lib.semmelweis.hu/moksz/hirlevel/OVOSI_KONYVTARAK_2014_2szám.pdf (2016. augusztus 20.) Mindkét jelenség idehaza is egyre inkább terjed. A számszerű szemléletmód elharapózása ma már a hazai tudományos közéletben is jól ismert és alkalmazott. Például már a tudományos karrier lehetőségét megteremtő első lépcsőnél, a PhD-fokozat megszerzésénél egyre többször olyan feltételrendszert szabnak az egyes doktori iskolák, amelyeket nem a még csupán a kutatás előszobájában várakozókra méreteztek, és amelyeket gyakran a feltételt megszabók tudományos karrierjük delén, illetve azon túl sem teljesítettek. Ilyenek például az „impakt faktoros folyóiratban” történő megjelenés, a külföldi megjelenésű, idegen nyelvű hivatkozás egy külföldön vagy idehaza megjelent publikációra, a magas H-index érték.
9. International Identifier for Serials International Centre: The ISSN international register in figures, number of records per status. International Identifier for Serials International Centre, Paris. <http://www.issn.org/understanding-the-issn/the-issn-international-register/> (2016. augusztus 20.)
10. FRANKEN, Klaus: Die Zeitschriftenkrise : Ein Briefwechsel zwischen zwei wissenschaftlichen Verlegern. Konstanz, im Dezember 2003. <http://kops.uni-konstanz.de/bitstream/handle/123456789/4450/Zeitschriftenkrise.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (2016. szeptember 7.)
11. Azért használjuk ezt a kifejezést, mert a kiadványpiac egy nagyon szűk szegmense nem, illetve nem csupán profitorientált módon működött és működik. Mindig is voltak, ma is vannak és feltehetőleg a jövőben is lesznek olyan szervezetek, amelyek kiadási profilját nem a profit határozza meg, hanem

- más értékek, gyakran egyfajta jó értelemben vett küldetés-tudat, filantrópia, vagy éppen agitatív, propagandisztikus célok érvényesítése érdekében jelentetik meg kiadványaikat. Ám ezek a publikációk elenyésző mennyiséget tesznek ki a teljes kiadványpiac és a profitorientált kiadók terméséhez képest.
12. The cost of knowledge. <http://thecostofknowledge.com/> (2016. augusztus 23.)
 13. CROTTY, David: A quick tour around the world of scholarly journal publishing. (Megjelenésének időpontja: 2016. augusztus 18.). <https://scholarlykitchen.sspnet.org/2016/08/18/a-quick-tour-around-the-world-of-scholarly-journal-publishing/> (2016. augusztus 23.)
 14. TÓTH Réka: Kié a tudomány, és hogyan szerezzük meg? <http://lumens.hu/2016/02/25/kie-a-tudomany-es-hogyan-szerezzuk-meg/>; OXENHAM, Simon: Meet the Robin Hood of Science. (Megjelenésének időpontja: 2016. február 9.) <http://bigthink.com/neurobonkers/a-pirate-bay-for-science>; PÁLOS Máté: Kalózkodásra kényszerülnek a magyar tudósok = Origo, 2015. január 25. <http://www.origo.hu/kultura/20150120-kalozkodasra-kenyszerulnek-a-magyar-tudosok.html> (2016. június 29.)
 15. WARE, Mark – MABE, Michael: The STM Report: An overview of scientific and scholarly journal publishing. 4. Edition. Hague, International Association of Scientific, Technical and Medical Publishers, 2015. p. 6–7. http://www.stm-assoc.org/2015_02_20_STM_Report_2015.pdf (2016. augusztus 26.)
 16. Az ilyen nagy összegek közönséges halandók számára aligha értelmezhetők, ezért viszonyítási alapként néhány hasonló volumenű összeget nevesítünk. 2008-ban, az átlamcsőd elkerülése érdekében az IMF, a Világbank és az Európai Unió 25,1 milliárd dollárt biztosított Magyarország számára. Egy 2016 májusi hír szerint Moszkva 25 milliárd dollárt költ a közeljövőben a hadipar fejlesztésére. Forintra átváltva pedig 6 831 045 172 719 forintot ér. A vár átalakítását vállaló Hauszmann terv mintegy 200 000 000 000 forintba rúg, vagyis több mint 34 Hauszmann tervet lehetne egyetlen éves STM piac árbevételéből fedezni.
 17. Itt szeretnénk elmondani, hogy a könyvtárak által előállított szolgáltatásokhoz képest jóval gazdagabb a kínálat: lényegesen nagyobb az adatbázisok merítési lehetősége, továbbá sokkal gyorsabb, mélyebb a feldolgozás és még számos más előnye van a cégek által előállított szakirodalmi információs forrásoknak. Ám az azokat rendszeresen használók bőségesen találkoznak olyan tipikus, a bibliográfiai egységek adatainak kezelésében eltérő szemléletmódból adódó hibákkal, hiányosságokkal is, amelyek a könyvtári feldolgozásban elképzelhetetlenek lennének. A legtipikusabb ilyen példaként említjük a szerzői és közreműködői nevek kezelését, pontosabban szólva a nevek egységesítésének hiányát, illetve a nevek rövidítését, a tárgyszavak megválasztásának esetlegességét, valamint az igen gyakori referálási hibákat.
 18. Ez alól kivételt képeznek a hazai megjelenésű szakfolyóiratok, amelyek feldolgozásában, referálásában még ma is a könyvtárak játsszák a fő szerepet, de arra már csupán röviden utalunk, hogy e téren komoly hiányosságaink vannak. A hazai könyvtárügy évtizedek óta megválaszolatlan stratégiai kérdése, hogy a meglévő, ám a magyar időszaki kiadványter-mést csupán érintőlegesen és nagyon hiányosan feldolgozó nemzetközi szakirodalmi adatbázisok szolgáltatásai mellett, hogyan és milyen eredményességgel végzi a könyvtári rendszer az idehaza megjelenő, továbbá a Hungarica kategóriájába tartozó periodikus és monografikus kiadványok teljes körű és teljes mélységű feltárását.
 19. A közkönyvtári szolgálat. Az IFLA és az UNESCO fejlesztési irányelvei. Budapest, Könyvtári Intézet, 2005. http://ki.oszk.hu/sites/ki.oszk.hu/files/dokumentumok/ifla_kozkonyvtariszolgalat_iranyelvei.pdf (2016. augusztus 25.), továbbá Az IFLA/UNESCO kiáltványa a közművelődési könyvtárakról. Hague, IFLA, 1994. <http://www.ifla.org/files/assets/public-libraries/publications/PL-manifesto/pl-manifesto-hu.pdf> (2016. augusztus 25.)
 20. 1997. évi CXL. törvény a muzeális intézményekről, a nyilvános könyvtári ellátásról és a közművelődésről. http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=99700140.TV (2016. augusztus 25.)
 21. DE Solla Price, Derek: Little Science, Big Science. New York, Columbia University Press, 1963.
 22. WARE, Mark – MABE, Michael: i. m.
 23. MABE, Michael – AMIN, Mayur: Growth dynamics of scholarly and scientific journals = Scientometrics, 51. vol. 2001. 1. no. 147–162. p. ; GU, Xin – BLACKMORE, Karen L: Recent trends in academic journal growth = Scientometrics, 108. vol. 2016. 2. no. 693–716. p.
 24. PLUME, Andrew – WEIJEN, Daphne: Publish or perish? The rise of the fractional author... = Research Trends, 2014. Issue 38. (September). <https://www.researchtrends.com/issue-38-september-2014/publish-or-perish-the-rise-of-the-fractional-author/> (2016. augusztus 26.)
 25. WARE, Mark – MABE, Michael: i. m.
 26. PLUME, Andrew – WEIJEN, Daphne: i. m. A publikációs piac anomáliái, a tudományos közlemények és a kutatók arányainak diszharmóniája felidézi Thomas Kuhnnek a tudományos forradalmakról publikált alapművében közzétett, döntő tételét. A Kuhn-féle tudománytörténeti modell, tudományfilozófiai felfogás szerint a tudomány fejlődését egymást követő és rendre visszatérő ciklusokra lehet tagolni. Ezekben a ciklusokban egymást váltogatják a paradigma vezérelte, normál tudományos tevékenységek korszakai és a válságok, forradalmak, paradigmaváltások időszakai. (KUHN, Thomas S.: A tudományos forradalmak szerkezete. Budapest, Osiris, 2000.) Elgondolkodtató, hogy a közlemények terén, különösen azok mérhetetlen expanziójában, továbbá az azok piacán tapasztalható egyéb anomáliák, valamint a tudományos életben tevékenykedők számának egy évtized alatt történő megduplázódása és a publikálás produktivitásának ettől történő lemaradása, vajon nem csupán kísérő tünetei-e egy

- jóval nagyobb és jóval összetettebb folyamatnak, a tudományos paradigmaváltást megelőző, felvezető válságnak, forradalomnak.
27. WEBSTER, Duane i. m. 97–98. p.
28. SHIEBER, Stuart M: Why open access is better for scholarly societies. Presented at the symposium: Open access and the future of academic publishing at the 87th annual meeting of the Linguistic Society of America, Boston, MA, January 3, 2013. p. 12. <http://www.linguisticsociety.org/sites/default/files/Shieber-slides.pdf> (2016. október 1.)
29. A Library Journal több évtizedre visszamenően, évről évre, következetesen közli a folyóiratárak adatait. Ezek közül írásunkban az öt éves ciklusoknak megfelelő adatokat használtuk fel. ORSDEL, Lee Van – BORN, Kathleen: Periodical price survey 1996: Projecting the electronic revolution = Library Journal, 1996. 4. no. 45–51. p. (2016. augusztus 30.)
ORSDEL, Lee Van – BORN, Kathleen: Periodical price survey 2000: Pushing toward more affordable access = Library Journal, 2000. 4. no. 47–52. p. http://scholarworks.gvsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1031&context=library_sp (2016. augusztus 30.)
30. Tanulmányunkban ennél többet szerettünk volna bemutatni, ám az Akadémiai Kiadó ebben nem volt partnerünk. Többeszi megkeresésünk és kérésünk ellenére sem kaptuk meg tőlük azokat az adatokat, amelyek segítségével módunkban állt volna a részletezőbben és hosszabb ciklus adatait összehasonlítani, ezért csupán az elmúlt öt évre vonatkozóan, továbbá csak azokkal az információkkal tudunk dolgozni, amelyek a világhálón szabadon hozzáférhetőek voltak. Ezek a következők. Akadémiai Kiadó folyóiratkatalógus 2011. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2011. <http://docplayer.hu/5214104-Akademiaikiado-folyoiratkatalogus2011-www-akademiai-com.html> (2016. október 5.); Folyóirat-katalógus 2012. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2012. <http://static.akkr.hu/media/2/4/2/9/5/24295.pdf> (2016. október 5.); Folyóirat-árlista 2013. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2013. <http://static.akkr.hu/media/2/4/7/0/6/24706.pdf> (2016. október 5.); Folyóirat-árlista 2015. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2015. <http://static.akkr.hu/media/2/6/8/5/6/26856.pdf> (2016. október 5.)

Beérkezett: 2016. dec. 1.

Az Europeana 2017. évi üzleti terve

Az Europeana a közelmúltban közzétette 2020-ig szóló stratégiáját és 2017-es üzleti tervét.

Tájékozódni a következő linkeken lehet: <http://strategy2020.europeana.eu/update>.

2017-ben a következő területekre fordítanak kiemelt figyelmet: kulturális örökségvédelmi intézmények, teljes nyilvánosság, kutatás, oktatás, kreatív iparágak.

Az Europeana 2017-es üzleti tervét itt olvashatják: <http://pro.europeana.eu/files/2017-03/europeana-business-plan-2017.pdf>

Katalist, 2017. március 2. – Tóth Máté tájékoztatása alapján

Kiszl Péter tagja lett az ELTE Szenátusának

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) Szenátusa 2017. január 16-án tartotta alakuló ülését. Az elkövetkezendő ciklusra a Bölcsészettudományi Kar Kari Tanácsa prof. dr. Borhy László dékán mellett dr. Dezső Tamás korábbi dékánt, prof. dr. Hamar Imre nemzetközi dékán-helyettest és dr. Kiszl Pétert, a Könyvtár- és Információtudományi Intézet igazgatóját választotta az egyetemet vezető testület oktató, kutató tagjává.

Az ELTE Szenátusáról: <https://www.elte.hu/szenatus>

<http://elte-lis.blogspot.hu/2017/01/kiszl-peter-szenatus-tagja.html>

Eugene Garfield (1925 — 2017)

91 éves korában 2017. február 26-án elhunyt szakmánk jelentős képviselője, Eugene Garfield, az Institute for Scientific Information (ISI) alapító elnöke, az idézettségen alapuló adatbázis, a Science Citation Index (1964) és az impakt faktor megalkotója.

Katalist, 2017. március 3.